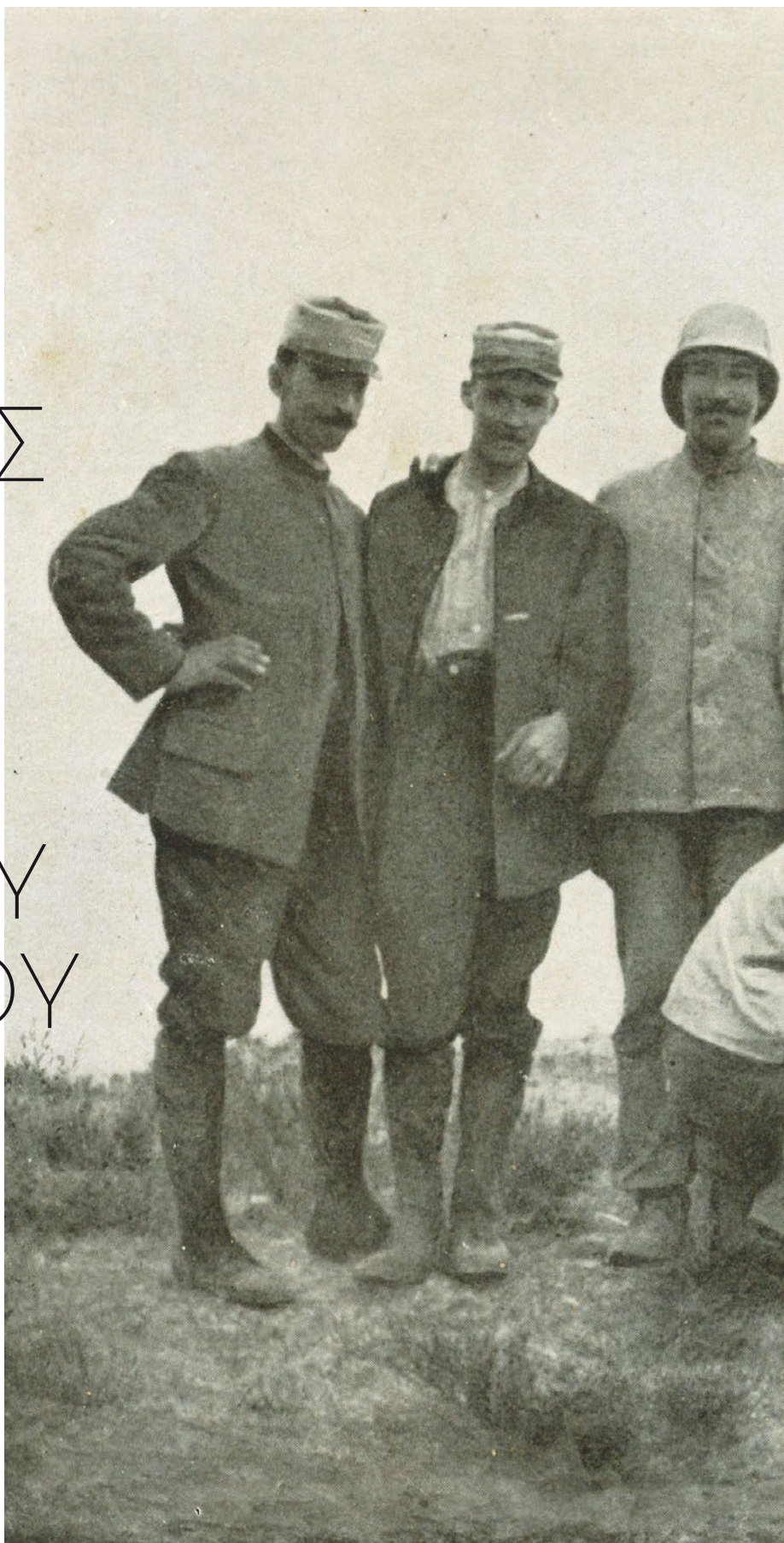

Το χρονικό ανεύρεσης
του μαρμάρινου αγάλματος
Έρωτα τοξότη
στην Ηφαιστία της Λήμνου

Ο ΕΡΩΤΑΣ ΣΤΗ ΣΚΗΝΗ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ
Κ.Ε.Α. της Ακαδημίας Αθηνών

Στον ακριβό μας
Άγγελο Δεληβορριά

01

Η ομάδα των Γάλλων στρατιωτών της ANTANT με το άγαλμα του Έρωτα τοξότη που μόλις είχαν ανακαλύψει στην Ηφαιστία το 1915 (από το γαλλικό περιοδικό *L'illustration*, τχ. 3792).

ΜΕ ΤΗ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΟΥ ΔΙ-
ενήργησα εναυσματικά το 1994 στον λημνιακό
υπερδισχιλιετή προϊστορικό οικισμό Κουκονή-
σι, τη μικρή νησίδα στο ανατολικό τμήμα του
μυχού του κόλπου του Μούδρου (εικ. 2, 3α-β,
4), στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος
της Ακαδημίας Αθηνών (Κ.Ε.Α.)¹, διαπίστω-
σα στρωματογραφικά στο εκεί Τετράγωνο 2
(στο υψηλότερο έξαρμα Κούκονος) ότι ο μετα-
βατικός κυρίως ορίζοντας από την εκπνέουσα
Πρώμη στη Μέση Χαλκοκρατία είχε δραστικά
διαταραχθεί από τεθλασμένο όρυγμα που είχε
κυριολεκτικά ξυρίσει κάποιους τοίχους μέχρι
τους κατώτερους δόμους, αναμοχλεύοντας τα
συναφή ανθρωπογενή κατάλοιπα (εικ. 5-8)².

Δεν άργησα να καταλάβω ότι επρόκειτο για
χαράκωμα που ανοίχτηκε κατά τον Α΄ Παγκό-
σμιο Πόλεμο από τις αγγλογαλλικές συμμα-
χικές δυνάμεις του Εκστρατευτικού Σώματος
της Ανατολής (ANTANT)³ το οποίο, έχοντας ως
βασικό αγκυροβόλιο και ορμητήριο του ενωμέ-
νου στόλου του τον φύσει ασφαλή, ύψιστης γεω-
στρατηγικής σημασίας κόλπο του Μούδρου, θα
έλεγγε αμεσότερα τα γειτονικά Στενά των Δαρ-
δανελίων, όπου και διεξήχθησαν οι μοιραίες,
τελικά, στην έκβασή τους επιχειρήσεις της χερ-

σονήσου της Καλλιπόλης⁴. Τη συγκατάθεση να
χρησιμοποιηθεί η Λήμνος ως ναυτική βάση των
Συμμάχων, παράλληλα με τη Θεσσαλονίκη που
αποτελέσει τη διοικητική-επιχειρησιακή έδρα
της Ανατολικής Στρατιάς, είχε δώσει ο Βενιζέ-
λος λίγο πριν από την παραίτηση της κυβέρ-
νησής του (21/22.2.1915), εμμένοντας στη θέση
του να εγκαταλείψει η Ελλάδα την ουδετερότη-
τά της και να προσχωρήσει, παρά τις σθεναρές
αντιρρήσεις του βασιλιά Κωνσταντίνου, στην
ANTANT, στο πλευρό δηλαδή των Συμμάχων,
ως αποτελεσματικό μοχλό για την εκπλήρωση
των οραμάτων του για τη δημιουργία της Μεγά-
λης Ελλάδος — με την κατάληψη μάλιστα των
Στενών να διευκόλυνε μελλοντικά τις εδαφικές
διεκδικήσεις της χώρας.

Στρατιωτικές αγκράφες, κάλυκες σφαιρών
και τα συναφή, μα προπαντός καμιά δεκαπε-
νταριά γυάλινες φιάλες ποτών (ακέραιες ή σπα-
σμένες) σε συστάδες πάνω σε ξυρισμένους από
το συμμαχικό όρυγμα τοίχους (εικ. 9, 11) εικονο-
γραφούσαν κι αυτές με τον τρόπο τους πτυχές
της καθημερινότητας στρατιωτών της ANTANT
που περίμεναν στον Μούδρο τη σειρά τους για
τη μετάβασή τους στα πεδία μαχών της Καλλι-
πόλης (εικ. 10). Σε μία από τις σφραγισμένες φι-

02
Χάρτης της Λήμνου.
Σε ορθογώνιο πλαίσιο
η νησίδα Κουκονήσι.
Σε κύκλο η θέση
της αρχαίας
Ηφαιστίας.

03α-β

Κουκονήσι. Πάνω, αεροφωτογραφία της νησίδας. Κάτω, άποψη της νησίδας από την παραλία του Μούδρου.

04

Τοπογραφική αποτύπωση του Κουκονησιού με δήλωση των ανασκαπόμενων τομέων.

άλες (εικ. 11) διατηρούνταν ακόμη υπολείμματα ποτού, στη φθαρμένη χάρτινη ετικέτα μίας άλλης διακρινόταν έντυπη η αγγλική φράση «pure excellent», ενώ σε μία τρίτη φιάλη ανάγλυφη σε ιδεογράμματη γραφή η εμπορική ταυτότητά της, δηλωτική προέλευσης από Ινδοκίνα, τη μακρινή τότε αποικιακή κτήση της Γαλλίας.

Το όρυγμα των Συμμάχων, αν και παρεμβατικά καταστροφικό με όρους στενά στρωματογραφικούς, στοιχειοθετεί μια εμπράγματα μαρτυρία της «αρχαιολογίας», θα έλεγα, του Μεγάλου Πολέμου, όπως αυτή είχε διεισδύσει στην προϊστορία του Κουκονησιού. Μικροκατασκευές από συμπαγή ντόπια τούβλα εντός του ορύγματος, υπολείμματα ξύλινων δοκαριών, σιδερένια καρφιά και μία επιμήκης αυλακωτή λαμαρίνα στέγασης σε συνδυασμό με τις πολυάριθμες, κυρίως γυάλινες φιάλες πιστοποιούσαν ότι ο συγκεκριμένος χώρος χρησιμοποιήθηκε, τουλάχιστον περιστασιακά, και για στρατιωτική διαμονή — πρακτική γνωστή και από άλλα χαρακώματα του Μεγάλου Πολέμου⁵.

Δεν ήταν μόνο η ιστορική βαρύτητα του Μεγάλου Πολέμου αυτή καθ' εαυτήν που κέντριζε από τα πρώτα κιόλας φοιτητικά μου χρόνια

το ενδιαφέρον μου για την παρουσία του Εκστρατευτικού Σώματος της Ανατολής στο νησί. Όντας Λημνιός, με προσφυγική την καταγωγή των δικών μου από τα Δαρδανέλλια, συγκεκριμένα από τη Μάδυτο στη χερσόνησο της Καλλίπολης, ένιωθα κατά κάποιον τρόπο «χρέος» να με αφορούν αμεσότερα τα γεγονότα αυτά, καθότι βίωνα από πρώτο χέρι τον λημνιακό σκηνικό τους χώρο — και όχι μόνο συναισθηματικά. Το ενδιαφέρον μου αναζωπυρώθηκε στο έπακρον, όπως ήταν φυσικό, με την ανασκαφική εμπειρία του Κουκονησιού, προσλαμβάνοντας μάλιστα τώρα τον χαρακτήρα συλλεκτικής εμμονής κάθε λογής γραπτών, βιογραφικών, λογοτεχνικών και φωτογραφικών τεκμηρίων για το πέρασμα από τη Λήμνο του Εκστρατευτικού Σώματος της Ανατολής.

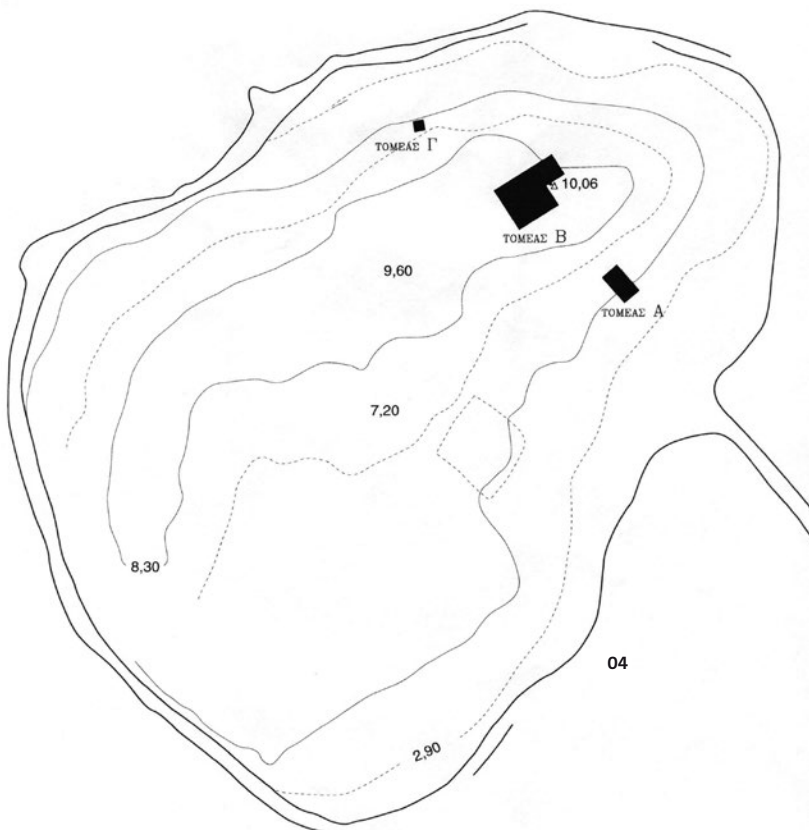
Σε ένα από τα παρισινά ταξίδια μου, περιδιαβάζοντας, κατά τη συνθήειά μου, σε παλαιοβιβλιοπωλεία de la rive gauche, ο σχετικός αμπτός δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητος: Επιστολικά δελτάρια Γάλλων στρατιωτών σταλμένα κυρίως από τον Μούδρο το 1915 και 1916 σε οικεία τους πρόσωπα (εικ. 10, 16, 26) που βίωναν την ψυχοφθόρα αγωνία του πολέμου στα μακρινά μετόπισθεν της πατρίδας, μα προπαντός τεύχη της

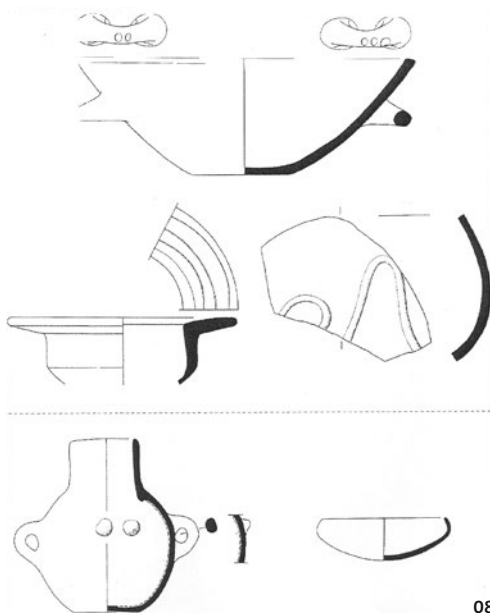
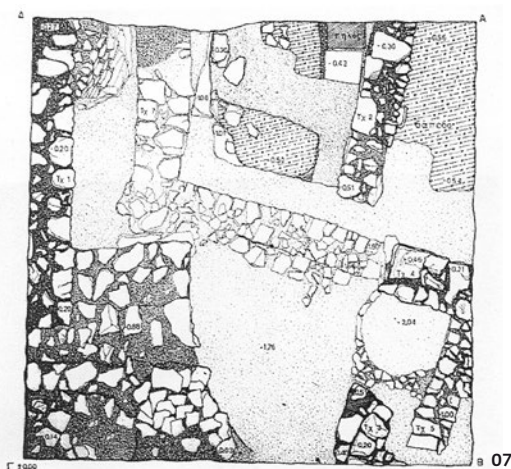
03α

03β

04

ίδιας κρίσιμης περιόδου των δημοφιλών, ευρείας κυκλοφορίας εβδομαδιαίων γαλλικών περιοδικών *L'Illustration* (εικ. 13) και *Le miroir* (εικ. 14), που με τις εικονογραφημένες ανταποκρίσεις τους μετέδιδαν συχνά φιλτραρισμένα από την αγριότητα τους τα πολεμικά γεγονότα.

Τα επιστολικά δελτάρια, τυπωμένα κυρίως σε Γαλλία, Ιταλία, σποραδικά δε και στην Ελλάδα, με την υψηλή παραγωγή τους να παίρνει κυριολεκτικά βιομηχανικές διαστάσεις στην περίπτωση προπάντων των πολυάριθμων συμμαχικών δυνάμεων της Θεσσαλονίκης⁶, αποτελούσαν, για τις αντιζέοις συνθήκες της εποχής, την πλέον πρόσφορη γέφυρα αλληλογραφικής επικοινωνίας, προσφέροντας μάλιστα ένα ανεξάντλητο φωτογραφικό όσο και σχεδιαστικό θεματολόγιο (υπομνηματισμένο γαλλιστί, αγγλιστί, ενίοτε δε και ελληνιστί). Η εικονιστική, ειδικότερα, θεματική των λημνιακών δελταρίων αντλούσε από τόπους και αξιοθέατα του νησιού⁷, αλλά και από στρατιωτικά στιγμιότυπα και δραστηριότητες των εκεί Συμμάχων⁸ — ήταν δε τέτοια η ζήτηση ώστε είχαν στηθεί και ειδικά κίοςκια πλυσίον των στρατοπέδων του Μούδρου από όπου προμηθεύονταν οι στρατιώτες τα σχετικά δελτάρια (εικ. 12). Τη συνήθη πρακτική αποστολής δελταρίων από το μέτωπο εικονογραφεί επί του προκειμένου παραστατικά και ένα γαλλικό σκαρίφημα της εποχής που διαφημίζε κονδυλοφόρους και πένες αλληλογραφίας (μάρκας *ONOTO*), με στρατιώτη μέσα σε χαράκωμα να γράφει επιστολικό δελτάριο — στιγμιότυπο υπομνηματισμένο με τη φράση «*L'Heure du Courrier dans les Tranchées*» (εικ. 15).

Σε ένα από τα επιστολικά δελτάρια της συλλογής μου με ημερομηνία 10 Ιανουαρίου 1916, σταλμένο από νεαρό Γάλλο στρατιώτη ονόματι Louis, όπου απεικονίζεται φωτογραφικά στην πρόσθια όψη ο ναυλοχημένος στα νερά του Μούδρου συμμαχικός στόλος και στην παράκτια ζώνη του κόλπου στρατιωτικές εγκαταστάσεις (εικ. 16) — χαρακτηριστική λήψη κεφαλογράμματα υπομνηματισμένα γαλλιστί, αγγλιστί και ταυτόχρονα ελληνιστί («ΑΓΓΛΟΓΑΛΛΙΚΟΣ ΣΤΟΛΟΣ ΕΝ ΜΟΥΔΡΩ») — διαβάζουμε: «*Petite Yvette cherie, μετά από πολλές περιπέτειες, φθάσαμε στον Μούδρο. Θα σου γράψω διεξοδικότερα αύριο. Επίτρεψέ μου μόνο να σε ευχαριστήσω πολύ για το δέμα που με περίμενε εδώ. Κατευχαριστήθηκα που μπόρεσα να καπνίσω τη μάρκα The Castle. Θα μείνουμε κάμποσο εδώ. Διεύθυνση η ίδια. Χίλια γλυκά φιλιά. Louis*».

Ιδιόχειρες προσωπικές μαρτυρίες σαν κι

αυτή, συχνά συναισθηματικά φορτισμένες, ανεκδοτολογικά απότοκες μικροϊστορίας από την εν Λήμνω παραμονή των συμμαχικών δυνάμεων, έρχονταν να δέσουν σταυροβελονιά αφενός με το ανασκαφικό συμβάν του Κουκονησιού, αφετέρου δε — και κυρίως — με το χρονικό ανακάλυψης στον ερειπιώνα της Ηφαιστίας, στην περιοχή συγκεκριμένα των ελληνιστικών, όπως θα δούμε, λουτρών (εικ. 17–20), ενός «ρωμαϊκού», υψηλής τέχνης μαρμάρινου αντιγράφου του Έρωτα τοξότη (εικ. 21), αποσπασματικά διατηρημένου (με σωζόμενο ύψος 97 εκ. από την κνήμη έως τη γένεση του λαιμού), που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Μύρινας (αριθ. ευρ. 2158)¹⁰.

Το εν λόγω χρονικό εντόπισα — προς μεγάλη μου ικανοποίηση — στο τεύχος αριθ. 3792 του γαλλικού περιοδικού *L'Illustration* με ημερομηνία 6 Νοεμβρίου 1915 (εικ. 13), δημοσιευμένο δηλαδή δύο μόλις μήνες πριν από το επιστολικό δελτάριο του Louis (εικ. 16).

Πρόκειται για μια μακροσκελή ανυπόγραφη επιστολή (δισέλιδη στο περιοδικό, σ. 488–489) κάποιου Γάλλου αξιωματικού, γραμμένη τον Οκτώβριο του 1915 στο χωριό Βάρος (κόλπος Μουόδρου) — τον τόπο προσωρινής διαμονής του αξιωματικού ο οποίος ήταν προφανώς ο επικεφαλής της στρατιωτικής «ανασκαφικής» ομάδας που έδρασε στην κοντινή Ηφαιστία.

Στην εν είδει χρονικού επιστολή του εξιστορείται με γλαφυρότητα και αφηγηματική ζωντάνια, που θυμίζουν περιηγητικά κείμενα, πώς ο ίδιος μαζί με τον συνάδελφό του «G...», τον κτηνίατρο «M...»¹¹ και μερικούς στρατιώτες, ανοίγοντας την 11η Οκτωβρίου 1915 «χαράκωμα άσκησης» («tranchée d'exercice»)¹² μες στα ερείπια της Παλαιόπολης, δηλαδή της Ηφαιστίας, είχαν τη μοναδική τύχη να φέρουν στο φως το αποσπασματικό μαρμάρينو άγαλμα Έρωτα, σε μέγεθος 2/3 περίπου του φυσικού, του οποίου λείπουν η κεφαλή και μεγάλα τμήματα των πτερύγων και των άκρων του (εικ. 21)¹³. Να σημειωθεί εν παρόδω ότι τέσσερις μόλις μέρες πριν από την ανακάλυψη του αγάλματος — ήτοι, στις 8 Οκτωβρίου 1915 — γιόρτασαν οι Λημνιοί πρώτη φορά επίσημα την απελευθέρωσή τους από τον οθωμανικό ζυγό (με τον Α' Βαλκανικό Πόλεμο του 1912) και την ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό κράτος. Χαρακτηριστική επί του προκειμένου η φωτογραφία που τραβήχτηκε τη μέρα εκείνη στην προκυμαία του Μουόδρου, με πλήθος ντόπιων σε πρώτο πλάνο, καλοντυμένους για την περίπτωση, και στο βάθος τον συμμαχικό στόλο (εικ. 28)¹⁴.

Τίτλος του επιστολικού χρονικού «L'EROS DE PALAIOPOLIS» και υπότιτλος «UN MARBRE ANTIQUE DÉCOUVERT PAR NOS SOLDATS À LEMNOS». Δύο φωτογραφικά στιγμιότυπα, τραβηγμένα από τον ίδιο τον αξιωματικό της επιστολής, συνοδεύουν το χρονικό της ανακάλυψης (εικ. 1, 23)¹⁵. Επίφαση τεκμηρίωσης του «ανασκαφικού» συμβάντος, μέριμνα για την προσεκτική διαχείριση του αγάλματος (προκαταρκτικός καθαρισμός, φωτογράφιση, φύλαξη και μεταφορά του αρχικά στο χωριό Βάρος)¹⁶, μαζί με κάποιους προβληματισμούς σχετικά με την Ηφαιστία συνηγορούν για τη γενικευτική εξοικείωση του επιστολογράφου αξιωματικού με αρχαιολογία και αρχαία τέχνη ως μέρος της γενικότερης εγκύκλιας παιδείας του, διαγνώσιμης, θα έλεγα, και στη λεξιλογική όσο και υφολογική ευελιξία της γραφής του.

Παρά την αποσπασματικότητα του φιλοτεχνημένου από λευκό θασίτικο μάρμαρο όρθιου αγάλματος¹⁷ — κατά τη συνήθη ρωμαϊκή πρακτική στηριζόμενου ενισχυτικά στην πίσω πλευρά του (μέχρι και το ύψος των μηρών) σε χαμπλό κορμό δέντρου έχοντας ελαφρώς διεσταλμένα τα πόδια του, με πλάγια προβολή του δεξιού —, η ταύτιση του με τον νεαρό Έρωτα, τον *ωραίο, χρυσοκόμη και χρυσοφαή* της αρχαίας Γραμματείας, τον *απαλό, αβρό και τακρό*, ήταν προφανής χάρη στα υπολείμματα των χαρακτηριστικών πτερύγων στον ώμο του, με καλλιγραφημένη την απόδοση των φολιδωτών πτελών τους. Δεν γίνεται όμως λόγος στο επιστολικό χρονικό για τις χρονολογικές συναρτήσεις και τον ακριβή αγάλματικό του τύπο, που τον εικόνιζε μελλέφιβο, δεξιότροφα στραμμένο, καθώς τανύζει στα προτεταμένα χέρια του το ευθύβολο αλάνθαστο τόξο του (πρβλ. εικ. 22, 24, 25) κατά τα πρότυπα, όπως γενικότερα πιστεύεται, ενός περιφήμου, χαμένου σήμερα, χάλκινου έργου του Λυσίππου που θα φιλοτεχνήθηκε ανάμεσα στο 338 και το 335 π.Χ. για το περιώνυμο ιερό του θεού στις Θεοπιές της Βοιωτίας. Οι αρχαίες πηγές μάς παραδίδουν, ως γνωστόν, τρεις αγάλματικούς τύπους του Έρωτα τοξότη, που ανακίνησαν αρχαιολογικές αντιγνωμίες ως προς τη σύναψή τους με σωζόμενα μαρμάρινα αντίγραφα και παραλλαγές τους σε διάφορες κατηγορίες τέχνης, ως προς τα αρχέτυπά τους και, συνεκδοχικά, ως προς την ταυτότητα του δημιουργού τους (Πραξιτέλης, Λύσιππος)¹⁸. Πάντως, με όρους γλυπτικούς–αισθητικών και επί τη βάση της κριτικής αντιγράφων, αρχής γενομένης ουσιαστικά με τον Visconti, αναγνωρίζονται βα-

05

Κουκονήσι. Ανασκαφική άποψη του Τετραγώνου 2 από νοτιοδυτικά.

06

Κουκονήσι. Ανασκαφική άποψη του Τετραγώνου 2 από βόρεια.

07

Κουκονήσι. Σχεδιαστική αποτύπωση του Τετραγώνου 2 (ανασκαφή 1994), όπου η στραματογραφική παραβίαση από το όρυγμα των Συμμάχων της ANTANT κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.

08

Κουκονήσι. Κεραμικά δείγματα του Τετραγώνου 2 (ανασκαφή 1994) της μεταβατικής φάσης από την Πρώιμη στη Μέση Χαλκοκρατία, που δεν διαταράχτηκαν από το όρυγμα των Συμμάχων της ANTANT.

09

Κουκονήσι.
Δύο απόψεις
του Τετραγώνου 2,
με διατάραξη
των αρχιτεκτονικών
στοιχείων και συστάδα
γυάλινων φιαλών πάνω
σε ξυρισμένους
τοίχους από το όρυγμα
των Συμμάχων
(ανασκαφικό
ημερολόγιο 1994).

10α-β

Επιστολικό δελτάριο
σταλμένο από
τον Μούδρο,
με φωτογραφικό
στιγμιότυπο
αναχώρησης Γάλλων
στρατιωτών για
τα Δαρδανέλλια
(υπομνηματισμένο
γαλλιστί «Soldats
Français à Moudro se
préparant pour
Dardanelles»).

11

Κουκονήσι. Επιλογή
χαρακτηριστικών
γυάλινων φιαλών που
βρέθηκαν κατά χώραν
μέσα στο όρυγμα
των Συμμάχων
στο Τετράγωνο 2
(ανασκαφή 1994).

σικά λυσιίπεια χαρακτηριστικά (π.χ. αντίληψη του ανθρώπινου σώματος στον χώρο)¹⁹ σε πολυάριθμα μαρμάρινα αντίγραφα του μελλέφηβου Έρωτα τοξότη — αγαλματικός τύπος που γνώρισε μεγάλη δημοτικότητα από το τέλος της Ελληνιστικής εποχής, κυρίως δε κατά τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους (εικ. 22, 24, 25), χάρη στην καλλιτεχνική του αυταξία αλλά και στη φήμη που συνόδευε το όνομα του Σικυώνιου γλύπτη²⁰. Η στερεοτυπία των αντιγράφων είναι μάλιστα τέτοια που ακόμη και στην ακραία αποσπασματικότητά τους, όπως στην περίπτωση αγάλματος από το Δίον (εικ. 25)²¹, η θεματική και μορφολογική τους ταυτότητα είναι σαφώς αναγνωρίσιμες.

Δύσκολα θα αμφέβαλλε κανείς ότι αρχέτυπο των μαρμάρινων αντιγράφων στάθηκε, πράγματι, ο χάλκινος Έρωτας που ήταν στημένος στο κύριο, πολυσύχναστο ιερό του θεού στις Θεσπιές της Βοιωτίας, αν και δεν αναφέρεται στη φεγγαλέα σχετική μνεία του Πausανία η παρουσία τόξου²², όπως δεν γίνεται εξάλλου και η τυπολογική ταυτότητα του εκεί κατασκευασμένου από πεντελικό μάρμαρο Έρωτα του Πραξιτέλη που είχε χρονολογικά προηγηθεί (Pausanias, 9.27.3)²³.

Στη μακρά παράδοση των μαρμάρινων αντιγράφων του λυσιίπειου τύπου (Έρωτας των Θεσπιών), με το ύψος των καλύτερων δειγμάτων να κυμαίνεται ανάμεσα σε 1,20 και 1,30 μ.²⁴, εγγράφεται προφανώς και ο μελλέφηβος Έρωτας τοξότης της Ηφαιστίας, δικαιολογώντας και την ενδεχόμενη προέλευσή του από κάποιο σημαντικό μακεδονικό κέντρο της εποχής (π.χ., Θεσσαλονίκη, Δίον)²⁵, χωρίς να αποκλείεται όμως να είχε φιλοτεχνηθεί σε τοπικό λημνιακό εργαστήριο με μάρμαρο εισαγμένο από τα λατομεία της γειτονικής Θάσου. Τη χαμένη σήμερα κεφαλή του αγάλματος θα πρέπει, σύμφωνα με την εμπεδωμένη εικονογραφική παράδοση του τύπου, να τη νοήσουμε κοντοκουρεμένη με πυκνούς βοστρύχους, σχεδόν σε κατατομή, στραμμένη προς το ταυζόμενο τόξο.

Η επιστολή του Γάλλου αξιωματικού, γραμμένη εσπευσμένα, με τη θερμοκρασία και τους συγκινησιακούς κραδασμούς που προκάλεσε η ανέλπιστα ανακάλυψη του αγάλματος, στόχευε προφανώς, ανάμεσα σε άλλα, και στην άμβλυση της δραματικότητας των πολύνεκρων γεγονότων του ανατολικού μετώπου, φέρνοντας στο προσκήνιο ειρηνικές πράξεις πολιτισμού²⁶ — και μάλιστα με τους μεστούς, στην προκειμένη περίπτωση, συμβολισμούς του ζωοδότη Έρω-

τα(!)—, που καθόλου δεν στερούνταν προπαγανδιστικό χαρακτήρα, ομόρροπο με τις «προσηματικές επιστημονικές στοχεύσεις» του Εκστρατευτικού Σώματος της Ανατολής, όπως γνωρίζουμε κυρίως με τις σύγχρονες πολύπτυχες αρχαιολογικές δραστηριότητες των Συμμάχων στη Μακεδονία, με επίκεντρο τη Θεσσαλονίκη, όπου είχαν καταφθάσει τον Οκτώβριο του 1915.

Μάλιστα υπό την εποπτεία του στρατηγού Maurice Sarrail, επικεφαλής της Ανατολικής Στρατιάς και κατόπιν γενικού διοικητή των εκεί συμμαχικών δυνάμεων μέχρι το τέλος του 1917, είχε θεσπιστεί τον Μάιο του 1916 ειδική αρχαιολογική υπηρεσία στους κόλπους του εκστρατευτικού σώματος της Μακεδονίας — η Service Archéologique de l'Armée d'Orient —, με πρώτο διευθυντή τον βυζαντινολόγο Charles Bayet που αντικαταστάθηκε σύντομα από τον Gustave Mendel, πρώην μέλος της Γαλλικής Σχολής Αθηνών, και στη συνέχεια από άλλα πρώην μέλη της Γαλλικής Σχολής²⁷. Στην αρχαιολογική αυτή υπηρεσία, όπως και στα αντίστοιχα αγγλικά σώματα της Μακεδονίας, επιστρατεύθηκαν, ως γνωστόν, αρχαιολόγοι (ορισμένοι ήδη έγκριτοι, με επιστημονικά ενδιαφέροντα εστιασμένα και στον χώρο της Μακεδονίας)²⁸, αρχιτέκτονες, τοπογράφοι, ζωγράφοι, φωτογράφοι, αρχειοθέτες κ.ο.κ. ανακαλώντας στις πρακτικές τους την εκστρατεία του Βοναπάρτη στην Αίγυπτο αλλά και το έργο της επιστημονικής αποστολής του Μωρέως που συνόδευσε τη γαλλική στρατιά (1829–1838) κατά τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα.

Μια σειρά κανόνων που εκδόθηκαν τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 1916 από το επιτελείο της Ανατολικής Στρατιάς, απαγορεύοντας αυστηρά στους στρατιωτικούς την οικειοποίηση κάθε είδους αρχαίου ευρήματος (ακόμη και οστράκων), καθόριζε τους τρόπους διαχείρισης, τεκμηρίωσης, συντήρησης, φωτογράφισης, φύλαξης και καταγραφής, γενικότερα, των αρχαιοτήτων που έρχονταν στο φως είτε κατά τη διάνοιξη αμυντικών χαρακωμάτων ή με την αποκάλυπτη διενέργεια ανασκαφών από τις γαλλικές και αγγλικές δυνάμεις χωριστά στους τομείς στρατιωτικής εποπτείας τους²⁹. Ομοίως χωριστά σε προκαταρκτικές μουσειακές συλλογές της Θεσσαλονίκης φυλάσσονταν και τα σχετικά κινητά ευρήματα — εκείνα των Γάλλων στη Ροτόντα, ενώ των Άγγλων στον Λευκό Πύργο — πριν από τη μετακίνησή τους στο Παπάφειο Ορφανοτροφείο³⁰.

Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι οι σχετικοί κανόνες θα είχαν, ως έναν τουλάχιστον βαθμό,

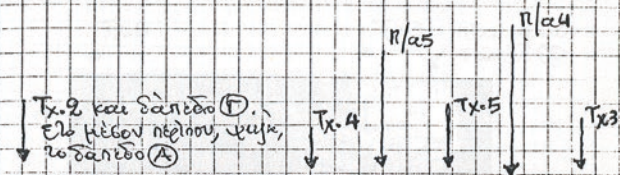
239

Εργασία: Π. Μουζερής, Ερε. Κρητικής

Αποψη του ΤΕΤΡΑΓΩΝΟΥ 2 από τα νότιοδυτικά (από την γωνία Α). Βλέπε τις επόμενες φωτογραφίες -

240

Το ΤΕΤΡΑΓΩΝΟ 2 από τα νοτιοδυτικά (πλευρά γ)
Tχ.6 και λίανος του 2ετους ανακατασκευαστικής βελτίωσης που εσφραγίσαν
Tχ.7
Tχ.4 κεφ. χυλοαγωγός

09

Soldats Français à Moudro se préparent pour Dardanelles

10α

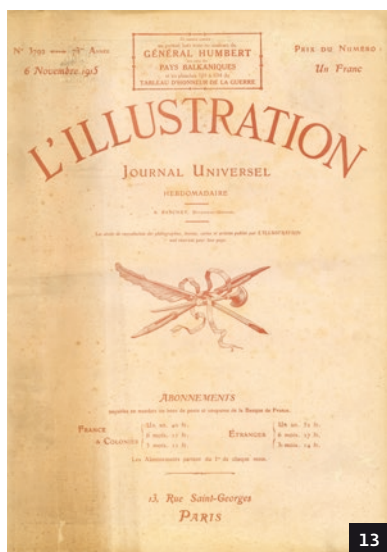
10β

11

12

13

14

15

86

ΑΓΓΛΟΓΑΛΛΙΚΟΣ ΣΤΟΛΟΣ ΣΤΟ ΜΟΥΔΡΟΣ
FLOTTE ANGLO-FRANÇAISE À MOUDROS - THE ENGLISH-FRENCH FLEET AT MOUDROS

16

12

Μούδρος. Κίосκι για την πώληση επιστολικών δελταρίων πλησίον των συμμαχικών στρατοπέδων (φωτογραφικό αρχείο Δ. Ζαχάρωφ).

13

Το εξώφυλλο του γαλλικού εβδομαδιαίου περιοδικού *L'illustration*, τχ. 3792 (6 Νοεμβρίου 1915).

14

Το εξώφυλλο του γαλλικού εβδομαδιαίου περιοδικού *Le miroir*, τχ. 81 (13 Ιουνίου 1915).

15

Διαφημιστικό σκαρίφημα αλληλογραφικού στιγμιότυπου στα χαρακώματα. Από το γαλλικό περιοδικό *L'illustration*, τχ. 3792 (16 Νοεμ. 1917, σ. 3 «Annonces»).

16

Επιστολικό δελτάριο Γάλλου στρατιώτη σταλμένο από τον Μούδρο (10 Ιανουαρίου 1916, βλ. και Μπουλώτης 1997, εικ. 8β), με φωτογραφία του ναυλοχημένου στον κόλπο αγγλογαλλικού στόλου.

ισχύ και στην περίπτωση της Λήμνου, αν και οι εκεί «αρχαιολογικές» δραστηριότητες των Συμμάχων πόρρω απείχαν από το εύρος και τη συντονισμένη ερευνητική οργάνωση του Εκστρατευτικού Σώματος της Μακεδονίας, όπου ανακινήθηκαν, ως γνωστόν, τότε πλήθος ζητημάτων αρχαιολογικής δεοντολογίας και οξείες αντιπαράθεσεις με την ελληνική αρχαιολογική υπηρεσία ως προς την τύχη των αρχαιοτήτων και γενικότερα την κρατική μέριμνα για την προστασία τους³¹.

Ήταν αδύνατον να διαχωρίσει κανείς τελεσίδικα την αρχαιολογία από τα φλέγοντα ιστορικά γεγονότα σε μια παραγμένη περίοδο όπου επιχειρείτο επαναπροσδιορισμός της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, με κεφαλαιώδους πολιτικής σημασίας ζητούμενο την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος, οπότε η συμβολική χρήση της αρχαιότητας συνεισέφερε ουσιαστικά στη διαφύλαξη, σφρηπλάτηση και προβολή εθνικής ιδεολογίας. Φως σε καίριες πτυχές των ομολογουμένως σύνθετων αρχαιολογικών ζητημάτων κατά την ιστορικά κρίσιμη δεκαετία (1912–1922) —από την απελευθέρωση δηλαδή της Θεσσαλονίκης με τους βαλκανικούς πολέμους και από εκεί στον Μεγάλο Πόλεμο με επιτελική, όπως είδαμε, έδρα των συμμαχικών δυνάμεων τη Θεσσαλονίκη, μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή— έριξαν η σχετική έκθεση του 2012 στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, με τίτλο *Archaeology behind Battle Lines. In Thessaloniki of the Turbulent Years 1912–1922*³², το συναφές συμπόσιο του 2013 στο Βρετανικό Μουσείο και ο συλλογικός τόμος του 2017 *Archaeology behind Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915–19) and its Legacy*³³.

Η είδηση ανακάλυψης του Έρωτα της Ηφαιστίας στο περιοδικό *L'illustration* τροφοδότησε αμέσως ξένα έντυπα, υποστηρικτικά προσκείμενα στις Συμμαχικές δυνάμεις της ANTANT. Ανάμεσά τους και η αμερικανική εφημερίδα *The Minneapolis (Minnesota) Sunday Tribune* (26 Δεκ. 1915), όπου σε εκτενές ολοσέλιδο άρθρο με τίτλο «Ancient Art Treasures Dug Up by Soldiers in the Trenches», εκθειάζεται η τεράστια συμβολική σημασία των αρχαιολογικών ανακαλύψεων των Συμμάχων του ανατολικού κυρίως μετώπου, με ιδιαίτερη έμφαση, στη συγκεκριμένη περίπτωση, στον Έρωτα της Ηφαιστίας (εικ. 26). Χαρακτηριστικός επί του προκειμένου ο υπότιτλος «A Beautiful Statue of Eros, the Greek God of Love, Worthy to Rank with the Work of Praxiteles, Dug Up on the Island

of Lemnos, and Other Finds at the Front»³⁴. Το άρθρο αναπαράγει μεγάλο μέρος του επιστολικού χρονικού του περιοδικού *L'illustration*, καθώς και τις δύο εκεί δημοσιευμένες φωτογραφίες. Κατατοπιστικές αναφορές στην καίρια γεωστρατηγική θέση της Λήμνου στην είσοδο των Δαρδανελλίων (απέναντι από την Τροία) και σε πτυχές της μυθολογίας της (π.χ., πέρασμα των Αργοναυτών) διανθίζουν πληροφοριακά το αγγλόφωνο κείμενο, καθιστώντας το ελκυστικότερο στους απαιτητικότερους αναγνώστες.

Σύντομη είδηση εννέα μόλις αράδων, με τίτλο «L'Eros de Lemnos», καταθέτει άμεσα στα αρχαιολογικά νέα και ανταποκρίσεις της *Révue Archéologique* του 1916 το μέλος της Γαλλικής Σχολής Αθηνών Salomon Reinach³⁵. Αναπαράγει μάλιστα εκεί σε γραμμικό σχέδιο τον Έρωτα από τη φωτογραφία του περιοδικού *L'illustration*, παραθέτοντας συγκριτικά πλάι του (σε σχεδιογράφημα πάλι, για τη λυσιίππεια, πρώτη φορά διαγνωστή αρχαιολογική ταυτότητα του νέου λημνιακού ευρήματος³⁶, το καλύτερα σωζόμενο μαρμάρινο αντίγραφο του Έρωτα τοξότη (εποχής Δομιτιανού) από τον Παλατίνο λόφο της Ρώμης στις συλλογές του Λούβρου (εικ. 22, 24)³⁷, η αρχική εικόνα του οποίου —για αρτιότερη πρόσληψή του— συμπληρώθηκε με το χαμένο σήμερα ταυζόμενο τόξο³⁸.

Όπως συνέβη με το εκστρατευτικό σώμα της Θεσσαλονίκης, οι Σύμμαχοι που κατέφθαναν στη Λήμνο από την άνοιξη του 1915 θα ήταν γενικευτικά έστω ενημερωμένοι —προφανώς οι πλέον εγγράμματοι από αυτούς— για την αρχαιολογία, την ιστορία, αλλά και την παραδοσιακή ζωή της, ή θα είχαν, θεωρητικά τουλάχιστον, τη δυνατότητα να το πράξουν όσοι ενδιαφέρονταν, αφού κυκλοφορούσαν ήδη δημοσιευμένα σημαντικά ξενόγλωσσα κείμενα περιηγητών και επώνυμων αρχαιολόγων, που είχαν ταξιδέψει κυρίως στη Θράκη και τα νησιά του βόρειου Αιγαίου (συμπεριλαμβανομένης της Λήμνου), προς άγρην προπάντων επιγραφών ως φθεγγόμενων ιστορικών τεκμηρίων³⁹. Ο εκτεταμένος, αφύλακτος και, πάντως, προκλητικά πληθωρικός ερειπιώνας της Ηφαιστίας (στον βόρειο κόλπο του Πουρνιά/*Εκατόν Κεφαλαί*) εξήπτε επί του προκειμένου σταθερά το ενδιαφέρον τους, όπως εξάλλου και των ντόπιων, που, όπως στο Κουκονήσι, εκμεταλλεύονταν τον χώρο σαν ένα είδος ανοιχτού λατομείου για την ανέξοδη άντληση οικοδομικού υλικού⁴⁰, αλλά και συλλογή σποραδικών κινητών ευρημάτων.

Μνημονεύω εδώ ενδεικτικά το περιεκτικό

17
 Πρόσφατη αποτύπωση του αρχαιολογικού χώρου της Ηφαιστίας (αρχείο της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών). Στον αριθ. 5 το συγκρότημα των ελληνιστικών λουτρών (Θέρμες).

18
 Ηφαιστία. Γενική άποψη των λουτρών στη σημερινή εικόνα τους.

οδοιπορικό *Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres* του επιφανούς Γερμανού αρχαιολόγου Alexander Conze, εκδοθέν το 1860 στο Αννόβερο (μετά τις περιηγήσεις του στο νησί το καλοκαίρι του 1858), όπου προτείνεται για πρώτη φορά τεκμηριωμένα πλέον η ταύτιση των ερειπίων της Παλαιόπολης με την Ηφαιστία⁴¹, πρόταση που έγινε έκτοτε γενικά αποδεκτή. Σημειώνω ακόμη τον ευσύντοπο γλαφυρό τόμο *Vor den Dardanellen, auf griechischen Inseln und auf dem Athos* του Γερμανού αρχαιολόγου και φιλόλογου Carl Friedrich, που πέρασε από το νησί το 1904 και κατά την ολιγόημερη εκεί παραμονή του (30 Απριλίου–16 Μαΐου) διεξήγαγε ανασκαφές στη Μύρινα (Κάστρο)⁴². Η διαφαινόμενη στο κείμενο του Friedrich συγκαταβατική στάση απέναντι στην τουρκική πλευρά δεν ξενίζει εφόσον κατά την περίοδο έκδοσης του βιβλίου του το 1915, Γερμανία και Τουρκία ήταν σύμμαχοι, υπερασπιζόμενοι από κοινού τα Δαρδανέλλια.

Από τη γαλλόφωνη βιβλιογραφία της εποχής ιδιαίτερη μνεία αξίζει το εκτενές πόνημα των

Charles Picard και Adolphe Joseph Reinach, *Voyage dans la Chersonèse et aux îles de Thrace*, δημοσιευθέν το 1912, όπου κατατίθενται τα αποτελέσματα του ταξιδιού τους το 1910 στη Χερσόνησο και στα νησιά του θρακικού πελάγους⁴³, συμπεριλαμβανομένης της Λήμνου, με έμφαση στην Ηφαιστία, προσάπτων δε στα κάθε λογής επιγραφικά τεκμήρια του χώρου αλλά και της ευρύτερης περιοχής⁴⁴.

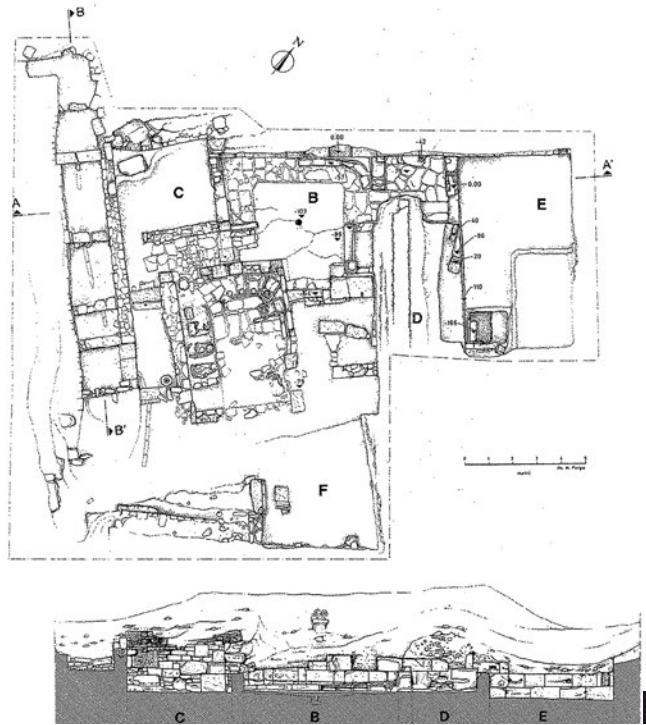
Οι άντρες του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος κατά την παραμονή τους στη Λήμνο επικέντρωσαν, πράγματι, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον τους στην αρχαιολογικά πολλά υποσχόμενη Ηφαιστία, πολύ περισσότερο καθώς κάποιες από τις εγκαταστάσεις τους στον Μούδρο απλώνονταν μέχρι και τα χωριά Λύχνα και Βάρος, στα νοτιοδυτικά δηλαδή του ερειπωμένου αρχαιολογικού χώρου. Από τους ντόπιους εξάλλου αντλούσαν ένα σωρό σχετικές πληροφορίες, ενώ στις εκδρομικές εξορμήσεις τους θα είχαν την ευκαιρία, όπως και οι περιηγητές πριν από αυτούς, να ιχνηλατούν ίδιους όμμασι

18

19

20

19
 Ηφαιστία. Άποψη του επιμελημένου χώρου Vano B των λουτρών με το ιδιότυπο δάπεδο από πακτωμένα μικρά λευκά μαρμαράκια (*opus segmentatum*), πώρινα έδρανα και επίστρωση των αρχιτεκτονικών μελών με λευκό μαρμαροκονίαμα.

20
 Ηφαιστία. Σχεδιαστική αποτύπωση του Β-ΒΔ τμήματος των λουτρών (Messineo / Pellegrino 2001, εικ. 5), όπου, σύμφωνα με το περιοδικό *L'illustration* (τχ. 3792), εντοπίστηκε το άγαλμα Έρωτα τοξότη.

διάσπαρτα αρχιτεκτονικά και επιγραφικά *spolia* της Ηφαιστίας, εντοιχισμένα συνήθως σε κτίσματα (κυρίως εκκλησίες) γειτονικών χωριών (π.χ. Ροσσοπούλι και Κοντοπούλι) ή εκθεθειμένα σε αυλές τους. Σύμφωνα μάλιστα με επίσημο ανακοινωθέν («notice») της κεντρικής συμμαχικής διοίκησης του νησιού, που δημοσιεύθηκε στην αγγλόφωνη τοπική στρατιωτική εφημερίδα *The Mudros Gazette no. 2*, επιτρεπόταν πλέον από τις 26 Απριλίου 1915 και μέχρι νεωτέρας η ελεύθερη διακίνηση των στρατευμένων αντρών σε ολόκληρο το νησί⁴⁵, γεγονός που τεκμηριώνουν παραστατικά και πλήθος φωτογραφικών αναμνηστικών στιγμιότυπων της περιόδου⁴⁶. Η χαλάρωση των περιοριστικών μέτρων διακίνησης έδινε στους στρατιώτες την ψευδαίσθηση ταξιδιωτικής εμπειρίας σε έναν «εξωτικό» μακρινό τόπο, τη Λήμνο του ανατολικού μετώπου, που την επισκέπτονταν για πρώτη φορά. Στο πνεύμα αυτό κυκλοφορούσαν επιχρωματισμένα επιστολικά δελτάρια, συχνά ειδυλλιακού χαρακτήρα, με τον συνοδευτικό λογότυπο «SOUVENIRS DE LEM-

NOS». Ένα από αυτά δείχνει γυναικεία μορφή (προσωποποίηση πιθανότατα της Λήμνου) με τεράστια γαλανόλευκη σημαία στα χέρια της (εικ. 27α), εμβληματικά δηλωτική της αποτίναξης του οθωμανικού ζυγού το 1912. Ο ίδιος ο αξιωματικός του επιστολικού χρονικού αναφέρει ότι κατά την πολύμηνη παραμονή τους στο νησί είχαν όλο τον χρόνο να εντυπώσουν στο αρχαιολογικό-ιστορικό παρελθόν του τόπου. Συχνά μάλιστα, όπως ομολογεί, οι άντρες του κατά τη διάνοιξη «χαρακωμάτων άσκησης» (*tranchées d'exercice*) έπεφταν πάνω σε αρχαία ευρήματα. Και σαν τέτοια, πλάι στην εντυπωσιακή περίπτωση της Ηφαιστίας, θα πρέπει ασφαλώς να νοηθούν τα οικιστικά και άλλα κατάλοιπα του προϊστορικού Κουκονησιού που εντόπισαν, όπως είδαμε εισαγωγικά, οι Σύμμαχοι στο ανασκαφικό Τετράγωνο 2 (εικ. 5-9, 11). Όσα τμήματα του εν λόγω Τετραγώνου δεν είχαν παραβιαστεί από το όρυγμα της *ANTANT* απέδωσαν, με την ανασκαφή μας το 1994, ικανά ευρήματα του υλικού πολιτισμού (δύο ακέραια αποθηκευτικά πιθάρια, ποικιλόμορφα

21

Ο μαρμάρινος Έρωτας τοξότης της Ηφαιστίας στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Μύρινας (πηγή εικόνας: Εφορεία Αρχαιοτήτων Λέσβου).

22

Μαρμάρινο ρωμαϊκό αντίγραφο του Έρωτα τοξότη του Λυσίππου από τον Παλατίνο λόφο της Ρώμης στο Λούβρο (από το *Emotions* 2017, αριθ. 21).

23

Ανασκαφικό στιγμιότυπο στην Ηφαιστία με Γάλλους στρατιώτες της ANTANT το 1915 (από το γαλλικό περιοδικό *L'illustration*, τχ. 3792).

24

Σχεδιαστική απόδοση αντιγράφων του λυσίππειου Έρωτα τοξότη (αριστερά, στο Λούβρο, δεξιά στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Μύρινας, από Ηφαιστία) (από Reinach 1916, εικ. 1).

25

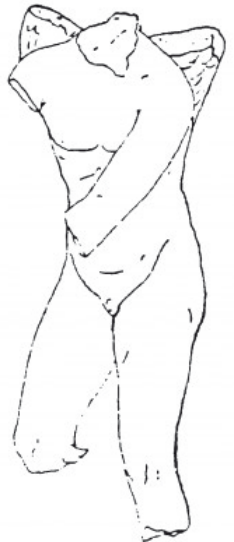
Αναπαράσταση μαρμάρινου αντιγράφου του Έρωτα τοξότη, με βάση θραύσματα των χεριών του που τανύζουν τόξο (σχέδιο: Γ. Μιλτσακάκης). Βρέθηκε στη βόρεια πτέρυγα της έπαυλης του Δίου (από Παντερμαλής 1999, εικ. στη σ. 201).

21

22

24

25

© Πάρισιαν

23

πίλινα αγγεία, λίθινα εργαλεία, πολυάριθμα πίλινα σφονδύλια κ.ά.) (εικ. 8, 9)⁴⁷. Ανάλογα ευρήματα θα εντόπισαν ασφαλώς οι Σύμμαχοι και μέσα στο δικό τους παρεμβατικό όρυγμα, των οποίων όμως η τύχη παραμένει άδηλη. Πάντως, το όρυγμα αυτό στο Κουκονήσι συνιστά ουσιαστικά την πρώτη εν γένει «ανασκαφή» της λημνιακής προϊστορίας, αφού οι έρευνες στον γειτονικό πρωτοαστικό οικισμό της Πολιόχνης ξεκίνησαν αργότερα, τη δεκαετία του 1930. Λόγω της άμεσα προσβάσιμης θέσης του μες στα νερά του στρατοκρατούμενου Μούδρου και της οστρακοβριθούς απ' άκρη σ' άκρη επιφάνειάς του (βλ. και σποραδικά μικροευρήματα όπως σφονδύλια, λίθινα εργαλεία κ.ά), το Κουκονήσι προσφερόταν ιδεωδώς για «ανασκαφικές» δραστηριότητες των Συμμάχων υπό μορφήν χαρακωμάτων⁴⁸, αν και τα προϊστορικά ευρήματα δεν ασκούσαν τότε τη γοητεία ευρημάτων της ιστορικής εποχής, παρά μόνον σε κάποια ίσως πιο υποψιασμένα μάτια⁴⁹.

Γύρω από τον Έρωτα της Ηφαιστίας και τις εκεί «ανασκαφικές» δραστηριότητες των Γάλλων στρατιωτών τον Οκτώβριο του 1915 που, όπως προκύπτει από την εσωτερική ανάλυση του επιστολικού χρονικού αλλά και από σχετικές νύξεις του τοπικού τύπου, δεν φαίνεται να ήταν οι μόνες, εκφράστηκαν αμέσως τότε αντικρουόμενες απόψεις που απηχούσαν, σε μεγάλο βαθμό, τις καχυποψίες και τις ενστάσεις κάποιων ντόπιων — και όχι μόνο — για την τύχη επίλεκτων ευρημάτων και γενικότερα για τη νομιμοποίηση ενεργειών που, πέρα από τις όποιες ηθικές υπερβάσεις, καταστρατηγούσαν συχνά βασικές αρχές της ελληνικής αρχαιολογικής δεοντολογίας.

Το αποτύπωμα του γαλλικού ανασκαφικού συμβάντος πέρασε λακωνικά στον τοπικό λημνιακό τύπο της περιόδου. Συγκεκριμένα στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας «Λήμνος» με ημερομηνία 6 Δεκεμβρίου 1915 διαβάζουμε: «ΕΥΡΕΣΙΣ ΑΓΑΛΜΑΤΟΣ. Εις τα ερείπια της αρχαίας Ηφαιστειάδος (Παλιοπόλεως) Γάλλοι ανασκάπτοντες εύρον άγαλμα πιθανώς γυναικός, δυστυχώς ακέφαλον και άνευ χειρών, όπερ παρεδόθη εις τον εν Μούδρω ενωμοτάρχην κ. Ι. Φλεριανόν». Ελαφρώς παραλλαγμένη η σύντομη ειδήση — με παρανόηση και εδώ της έμφυλης ταυτότητας του αγάλματος⁵⁰ — είχε δημοσιευθεί δύο μέρες νωρίτερα (4.12.1915) ως ανταπόκριση στην αθηναϊκή εφημερίδα «Σκριπ»: «Αρχαία ευρήματα εν Μούδρω. Κατά τηλεγραφικής πληροφορίας εκ Μούδρου Γάλλοι στρατιώτες ενεργήσαντες ανασκαφάς

εις την Παλιόπολιν της Λήμνου ανεύρον μαρμάρινον κορμόν γυναικός και τεμάχια άκρων. Τα ευρεθέντα παρέλαβον οι Γάλλοι στρατιώτες μεθ' αυτών».

Γνωρίζοντας την πρακτική μεταφοράς στο Βρετανικό κυρίως Μουσείο, στο Ασμόλεαν της Οξφόρδης, στο Εθνικό της Σκωτίας και στο Λούβρο αρχαίων ευρημάτων της Μακεδονίας από ανασκαφές και αμυντικά χαρακώματα του εκεί εκστρατευτικού σώματος της Ανατολής (ενώ σημαντικός αριθμός τους φυλάσσεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης), η φράση «τα [...] παρέλαβον οι Γάλλοι στρατιώτες μεθ' αυτών», αν και αμφίσημη, δεν είναι, στην προκειμένη περίπτωση, αβάσιμη. Με την παράλειψη μάλιστα του γεγονότος παράδοσης του Έρωτα στον ενωμοτάρχη του Μούδρου, προσλαμβάνει χαρακτήρα πλαγίως επιτιμητικό. Με το ίδιο πνεύμα, στο πέμπτο φύλλο της εφημερίδας «Λήμνος» πάλι (1η Ιανουαρίου 1916), μια σύντομη ειδήση σχετικά με τη διενέργεια πρόσθετης ανασκαφής των Γάλλων στρατιωτών στην Ηφαιστία⁵¹ καταλήγει με την προτροπή: «Καλόν κρίνομεν όπως διορισθεί φύλαξ και υποχρεωθεί να παραμένει πάντοτε εις το εκεί φυλακείον»⁵², γεγονός που εμφανίζει την επείγουσα ανάγκη φύλαξης του χώρου προς αποτροπή των συνεχιζόμενων παράνομων ανασκαφικών δραστηριοτήτων.

Η υπηρεσιακή αρχαιολογική οργάνωση της παραμεθόριας Λήμνου, που μόλις είχε αποτινάξει τον οθωμανικό ζυγό το 1912, ήταν ακόμη υποτυπώδης, ρευστή, δύσκολα ελεγχόμενη στα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου. Και βέβαια η κατάσταση ήταν εντελώς ανεξέλεγκτη τις προηγούμενες δεκαετίες, όποτε και λαθρανασκαφές ή (νμι-νόμιμες έρευνες) διενεργούνταν⁵³, ενώ αποτελούσε σύννηθες φαινόμενο η πώληση αρχαίων ευρημάτων από ντόπιους σε ενδιαφερόμενους ξένους αρχαιολόγους και περιηγητές. Είναι χαρακτηριστική η απροκάλυπτη ομολογία του νεαρού τότε μέλους της Γαλλικής Σχολής Αθηνών Salomon Reinach, στο ταξιδιωτικό του σημειωματάριο της 25ης Αυγούστου 1880 που κρατούσε κατά τον περίπλου του στο αιγαιακό Αρχιπέλαγος, ως επιβάτης του πλοίου *Latouche Tréville*⁵⁴: «Je désirais depuis bien longtemps visiter Lemnos, et même y faire des fouilles. Isambert dit que cette île a grand besoin d'une nouvelle exploration archéologique». Σημειώνει μάλιστα ρητά την αγορά για το Λούβρο ενός μαρμάρινου ταφικού αγγείου από την Ηφαιστία με ενεπίγραφη ανάγλυφη σκηνή δεξίωσης, που το απέκτησε στο γειτονικό χωριό Ρεπανίδι

26

Η σελίδα της αμερικανικής εφημερίδας «The Minneapolis Sunday Tribune» (26 Δεκ. 1915), με αφιερωματικό άρθρο στην ανεύρεση του Έρωτα τοξότη της Ηφαιστίας, συνοδευόμενο από δύο φωτογραφικά στιγμιότυπα (αναπαραγωγές από το γαλλικό περιοδικό *L'Illustration*, τχ. 3792). Στο ένα από αυτά Γάλλος αξιωματικός στηρίζει τον μόλις ανευρεθέντα Έρωτα τοξότη.

Ancient Art Treasures Dug Up by Soldiers in the Trenches

A Beautiful Statue of Eros, the Greek God of Love, Worthy to Rank with the Work of Praxiteles, Dug Up on the Island of Lemnos, and Other Finds at the Front

THE warping European armies, which have been excavating the soil of the Old World upon a scale never before known, have unearthed a remarkable number of ancient art treasures, statues and relics of the past of various kinds.

The war is leading to regions which were of the greatest importance during the most interesting periods of antiquity. It is being waged, for instance, along the shores of the Dardanelles, where ancient Troy was situated; in Greece itself, in Messopontus, where Babylon and Niniveh stood; and in many other regions of which the history is well known.

Several thousand miles of trenches have been dug up all over France since they ran all the way from the English Channel to the Alps. In some cases these trenches have been dug so deep that thousands of tons of ammunition can be stored in one center, and hundreds of thousands of men sleep at night in the white spaces.

The soldiers, of course, have not been looking especially for art treasures, and remain of ancient origin, but they have found many things of this kind all the same. When the war is over and there is time to pay attention to such matters, it will probably be found that the soldiers have dug up more antiquities than all the professors of antiquity before them had ever done.

One of the most interesting discoveries reported is that of a beautiful statue of the Greek god of love, Eros. It was found by French soldiers while digging a trench on Lemnos, the Greek island, which the French are using as a base in the hardest operations. Upon this island there is an ancient site containing many broken columns, tiles, bricks and fragments of marble. The site is known among the modern Greeks as *Palaeopolis*, meaning "old city." It is now believed to be the site of the ancient Greek city of *Mytilene*, founded by Hippodamia, the girl of the sea, son of Demos and Iliad. A curious legend of ancient Greek myth says that at the time of the Trojan expedition in search of the Golden Fleece there was no man on the island, the women having evidently everywhere them all art of revenue for its treatment. The Athenians stopped at Lemnos and in consideration of their heroic behavior they stayed some months, and the whole population of the island was the result of the visit.

At the time Athens was at the height of its splendor Hippodamia possessed sixty thousand inhabitants, a larger number than the more famous city. The island was noted for its pottery and the earth from which it was made.

The French officer who discovered this statue has written the following interesting account of the monument:

French Soldiers Digging Trenches on Lemnos, During Which They Discovered Many Interesting Ancient Greek Relics Besides the Eros Statue.

This we took to be evidence of the north coast. It was not likely that the marauding Turks would have driven the animal here in their destructive raid. They would have eaten it. The animal had evidently taken refuge here, terrified by the earthquake, and had been buried among the ruins.

The animal, which was killed by the French authorities, being that it had been seen to devour the bodies of the Greek and Roman soldiers.

The French soldiers mentioned that the statue should be placed in a trench, immediately to the right of the trench.

"Found by the officers and soldiers of the Tenth Cavalry, who were on duty at Paphlagonia, in the vicinity against Germany, Austria-Hungary and Turkey, 1916."

The discovery was made by the soldiers of the Tenth Cavalry, who were on duty at Paphlagonia, in the vicinity against Germany, Austria-Hungary and Turkey, 1916.

The discovery was made by the soldiers of the Tenth Cavalry, who were on duty at Paphlagonia, in the vicinity against Germany, Austria-Hungary and Turkey, 1916.

French Officer Holding the Mutilated Fragment of the Beautiful Ancient Greek Statue of Eros, Found on the Island of Lemnos.

The British soldiers mentioned in the possession of Gallipoli, the Portuguese also of the Dardanelles, have discovered an enormous quantity of ancient fragments of bronze and relics of the most interesting periods of ancient Greek history. Among these is a winged statue of victory, the *Nike* of the Parthenon, which was probably transported to the island upon the arrival of the Periclean war.

From *Mytilene*, the base of the British expedition in Mesopotamia, reports have been received that the British soldiers have found a number of ancient Greek statues and fragments of marble.

On the interior of France and Germany the trench operations have brought to light many statues of the Greek and Roman gods and goddesses, and other objects of great value.

The discovery of these ancient art treasures is a great source of interest and pleasure to the soldiers, who are finding in them a glimpse of the life and culture of the past.

Roman Ancient Figure Dug Up by the Russians on the Volynia Front.

Science Discovers Why We Remember Certain Things So Well

By Dr. Leonard Keele Hinshberg

RECENT psychological experiments have proved that memory is a complex function of several things, each of which is developed, trained, disciplined and supported by experience and practice.

In order to preserve anything to have an idea or action of it, to recall it all will be receptive of it, or practice, habit or experience, or each separate act, distinct activities of parts of the body and brain grouped under the general and some terms: "recognition," "reproduction," "reproduction," and the like.

"The mind is like a muscle, the more you use it the more you will use it." This is the old saying, and it is still true. The more you use your mind, the more you will use it.

The mind is like a muscle, the more you use it the more you will use it. The mind is like a muscle, the more you use it the more you will use it.

Attention, too, is a muscle, and a very important one. It is a muscle that can be trained, and it is a muscle that can be trained.

Attention, too, is a muscle, and a very important one. It is a muscle that can be trained, and it is a muscle that can be trained.

Attention, too, is a muscle, and a very important one. It is a muscle that can be trained, and it is a muscle that can be trained.

Every one who has ever tried to remember a name, a place, or a fact, has found that it is not always easy to do so.

Every one who has ever tried to remember a name, a place, or a fact, has found that it is not always easy to do so.

Every one who has ever tried to remember a name, a place, or a fact, has found that it is not always easy to do so.

(Δρεπανίδι) καταβάλλοντας 69 φράγκα, αλλά και δύο αποσπασματικών επιγραφών, ομοίως από Ηφαιστία⁵⁵.

Οι συνθήκες παράδοσης από τους Γάλλους του Έρωτα της Ηφαιστίας στον ενωμοτάρχη του Μούδρου κάθε άλλο παρά ξεκάθαρες είναι. Σύμφωνα, πάντως, με διασταυρωμένες πληροφορίες αυτοπτών μαρτύρων, που έφτασαν ως τις μέρες μας, η παράδοση του αγάλματος δεν έγινε οικειοθελώς, αλλά κατόπιν έντονης αντιπαράθεσης στο λιμάνι του Μούδρου ανάμεσα σε ντόπιους και Γάλλους που εμποδίστηκαν, τελικά, να φορτώσουν το άγαλμα σε πλοίο τους⁵⁶, αφού προηγουμένως ο πλοίαρχος «M... un fin connaisseur, est venu l'admirer». Αν έχουν όντως έτσι τα πράγματα, οι Γάλλοι, συντασσόμενοι και με τα δεδηλωμένα ιδεολογικά-ηθικά προσχήματα της στρατιωτικής αποστολής τους, την ανάγκη φιλοτιμίας ποιήσαντες, παρέδωσαν, τελικά, πειθαναγκαστικά τον Έρωτα στις λημνιακές τοπικές αρχές, που σε συνεργασία με τους υπεύθυνους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας μερίμνησαν για την ασφαλέστερη φύλαξή του μέχρι τα επίσημα εγκαίνια του Μουσείου της Μύρινας στις 20 Απριλίου 1961, με την παρουσία του υπουργού Προεδρίας Κωνσταντίνου Τσάτσου, του Ιταλού πρέσβη και πλήθους Ελλήνων και Ιταλών επισήμων.

Η πρώτη εν γένει φωτογραφία του Έρωτα της Ηφαιστίας, δημοσιευμένη στο περιοδικό *L'Illustration* (εικ. 1), είναι, όπως προαναφέραμε, η μία από τις δύο που συνόδεψαν το επιστολικό χρονικό του Γάλλου αξιωματικού⁵⁷: Αξιωματικοί και στρατιώτες, που τους βλέπουμε στο χρονικά αμέσως προηγούμενο φωτογραφικό στιγμιότυπο να παρακολουθούν ανυπόμονοι την ανασκαφή στο όρυγμα (εικ. 23), είναι σπημένοι τώρα όρθιοι, σχεδόν ημικυκλικά με το «τρόπαιό» τους, το άγαλμα του Έρωτα, στη μέση, ενώ ημικαθιστός σε πρώτο πλάνο άντρας, πιθανότατα ο επικεφαλής αξιωματικός (συντάκτης του χρονικού), το επιδεικνύει περήφανος, στηριζοντάς το από τη σπασμένη δεξιά κνήμη του (εικ. 26): «Je la photographie», σχολιάζει ο αξιωματικός, «de nouveau en plein air, à la gloire du soleil dont elle est depuis si longtemps privée, au milieu du groupe de poilus qui, ayant été à la peine, peuvent bien être aussi à l'honneur».

Το σημείο εύρεσης του Έρωτα τοξότη δεν θα απείχε πιθανότατα πολύ από την αλλοτινή αρχική του θέση, που χαρακτηρίζεται από τον επιστολογράφο αξιωματικό ως «piscine sans

doute» — μια επιμελημένη, κατά τη σύντομη περιγραφή του, αίθουσα λουτρών (Vano B της ιταλικής σήμανσης) που, όπως αποδείχθηκε και με κατοπινές εκεί συστηματικές ιταλικές έρευνες από το 1926 και εξής⁵⁸, εγγράφεται στο βορειοδυτικό τμήμα εκτεταμένου συγκροτήματος ελληνιστικών Θερμών (λουτρών) (εικ. 17–20), κείμενου στις χαμηλές παρυφές του ισθμού της Ηφαιστίας προς την παραλία του ανατολικού κόλπου (golfo di Palaiopolis) (εικ. 17).

Στη λειτουργική ταυτότητα λουτρών ο Έρωτας τοξότης θα αποτελούσε μια καθ' όλα πετυχημένη επιλογή, εμφατική της έλλογης συμβολικής συνάφειας χώρου και διακόσμησης, στη γραμμή του συνήθους εξωραϊσμού δημόσιων κτισμάτων, όπως ήταν και οι Θέρμες, με διάφορους αγαλαμτικούς τύπους (διονυσιακές μορφές, Ασκληπιός και Υγεία, θεότητες των υδάτων, μυθικοί ήρωες, αθλητές κ.ά.), με ιδιαίτερα αισθητή ανάμεσά τους την παρουσία της Αφροδίτης⁵⁹, ο κύκλος της οποίας διευρύνονταν ενίοτε και με τον Έρωτα⁶⁰.

Κρίνοντας από το πρώτο δημοσιευμένο φωτογραφικό στιγμιότυπο διάνοιξης του αρχικού στενού σκάμματος (εικ. 23), η ανασκαφή των Γάλλων φαίνεται ότι ήταν εξ αρχής στοχευμένη στο συγκεκριμένο σημείο⁶¹ όπου και επικεντρώθηκε το ερευνητικό τους ενδιαφέρον, όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια και με τη σχετική περιγραφή στο επιστολικό χρονικό: «[...] la pièce, où était logée la statue, se dégage et apparaît, dallée de marbre, blanc, les parois également revêtues de superbes plaques de la même matière, parfaitement jointoyées. On y descend par un escalier d'angle, dont nous avons déjà découvert trois marches [...]»⁶².

Σε μια σύγκριση της περιγραφής αυτής με την υφιστάμενη σήμερα εικόνα του χώρου, στον οποίο κατέρχεται πράγματι κανείς με μιαγωνιώδη βαθμιδωτή ράμπα, διαπιστώνεται διορθωτικά ότι το δάπεδο της αναφερόμενης στο επιστολικό χρονικό «pièce [...]» une piscine sans doute», ταυτιζόμενης πλέον με τον τετραγωνικό χώρο Vano B (5,90x5,60 μ.) των ιταλικών ανασκαφών (εικ. 19, 20), δεν ήταν επιστρωμένο με μαρμάρινες πλάκες, αλλά με πολυάριθμα μικρά λευκά μαρμαράκια, επιμελώς πακτωμένα σε πυκνή διάταξη εν είδει ψηφίδων (*opus segmentatum*) (εικ. 20)⁶³, έτσι που, σε μια βιαστική θεώρηση, έδωσαν στον επιστολογράφο αξιωματικό την εσφαλμένη εντύπωση πλακών. Από την άλλη, η αναφερόμενη μαρμάρινη επένδυση των εκεί πρόρινων τοίχων με μαρμάρινες πλάκες «parfaitement jointoyées» δεν είναι, στην

πραγματικότητα, παρά η μερικώς σωζόμενη επιστροφή τους με καλά λειασμένο υδραυλικό λευκό μαρμαροκονίαμα (εικ. 20)⁶⁴.

Με το επιστολικό χρονικό του περιοδικού *L'illustration* πιστοποιείται πλέον ότι τα λουτρά δεν εντοπίστηκαν πρώτη φορά το 1926–27, όπως γενικότερα πιστεύεται, αλλά ότι οι Ιταλοί αρχαιολόγοι συνέχισαν να ερευνούν συστηματικά το σκάμμα που ανοίχθηκε από τους Γάλλους στρατιώτες το 1915. Με την περαιτέρω ανασκαφική διερεύνησή του κατέληξαν μάλιστα στο συμπέρασμα ότι το συγκρότημα, παρουσιάζοντας δύο κύριες αρχιτεκτονικές φάσεις των ελληνιστικών χρόνων, εγκαταλείφθηκε τον 20–10 αιώνα π.Χ. έπειτα από μεγάλη καταστροφή, ενώ πάνω του, κατά τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική περίοδο έως την ύστερη αρχαιότητα και από εκεί μέχρι τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες, χτίστηκαν οικίες και εργαστήρια, οπότε τα ερείπια των λουτρών ήταν πλέον αφανή⁶⁵.

Υπό το φως των ανασκαφικών αυτών δεδομένων, η ακριβής χρονολόγηση του αγάλματος του Έρωτα τοξότη (εικ. 21), που άπτεται, έτσι κι αλλιώς, του ευαίσθητου ζητήματος χρονολόγησης αντιγράφων, παραμένει μάλλον αμφικλινής. Στο επιστολικό, πάντως, χρονικό το άγαμμα συνάπτεται ρητά με τον διακριτά επιμελημένο χώρο Vano B του συγκροτήματος (εικ. 19, 20), ο οποίος, ενώ στην αρχική του φάση φαίνεται να λειτουργούσε ως λουτρό, στη νεότερη, εφοδιασμένος με θρανία κατά μήκος δύο τοίχων του, πιστεύτηκε ότι αποτελούσε ίσως αποδυτήριο λουόμενων⁶⁶. Αν, πράγματι, ευσταθεί η στενή ανασκαφική συνάφεια Έρωτα και λουτρών (ιδιαίτερα με τον τετραγωνικό χώρο Vano B), ο συγκεκριμένος αγαλματικός τύπος όντας, όπως προαναφέραμε, ιδιαίτερα δημοφιλής στην Ύστερη Ελληνιστική περίοδο και στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους, στηρίζει υποθετικά το ενδεχόμενο να μη φιλοτεχνήθηκε το άγαμμα του Έρωτα τοξότη τον 10 ή 20 αιώνα μ.Χ., όπως φαίνεται από μια πρώτη μορφολογική–τυπολογική εκτίμησή του, αλλά σε καταληκτικότερους ελληνιστικούς ορίζοντες ή πρώιμους αυτοκρατορικούς, πριν από την οριστική δήλωση εγκατάλειψης των λουτρών.

Με την τύχη των ανωνύμων εικονιζόμενων ανδρών στο περιοδικό *L'illustration* (εικ. 1, 23) να προαλείφεται αβέβαιη στις επικείμενες αιματηρές επιχειρήσεις της Καλλίπολης όπου κανοναρχούσε αμειλικτος ο θάνατος, αβέβαιη και την τύχη του Louis του επιστολικού δελταρίου από Μούδρο (εικ. 16, πρβλ. και εικ. 10) όπως εξάλ-

λου και των στρατιωτών του ορύγματος στο προϊστορικό Κουκονήσι, η αναμνηστική ομαδική φωτογραφία των νεαρών Γάλλων με τον Έρωτα της Ηφαιστίας (εικ. 1), που οι ίδιοι έφεραν στο φως, αποπνέει, δίχως άλλο, κάτι μελαγχολικά οξύμωρο. Ανακαλώντας συνειρμικά, τουλάχιστον σ' εμένα, την αφιέρωση του T.S. Eliot στον στενό φίλο του Jean Verdenal, τον επίστρατο νεαρό Γάλλο γιατρό που θα πέρασε πιθανότατα κι αυτός από Λήμνο την περίοδο ανακάλυψης του Έρωτα τοξότη, για να βρει, τελικά, τον θάνατο μαχόμενος στα πεδία της Καλλίπολης: «For Jean Verdenal, 1889–1915, mort aux Dardanelles» — αφιέρωση που σίτζει τη συλλογή του κορυφαίου ποιητή *Prufrock and other Observations* (1917)⁶⁷, καταστατική ουσιαστικά πράξη γέννησης, μαζί με την *Ερμην Χώρα* του, της μοντέρνας αγγλοσαξονικής ποίησης στο κατώφλι του 20ού αιώνα.

Στην κατακλείδα της επιστολής του ο Γάλλος αξιωματικός, με έναν έκδηλο φιλελληνικό ελιγμό, μπολιασμένο με αυτοαναφορική μεγαλοθυμία, αναγνωρίζοντας τις οφειλές του δυτικού πολιτισμένου κόσμου στους Έλληνες απογόνους των μεγάλων καλλιτεχνών, αποφαίνεται ότι το άγαμμα δεν είναι δικό τους, δεν τους ανήκει: «Θα ανταμειβόμασταν καλά για τους κόπους μας», γράφει, «αν στο ελληνικό μουσείο που θα στεγάσει τον Έρωτά μας (notre Eros), μπορέσει να διαβάσει κανείς σε μια χάλκινη πλακέτα χαραγμένη την ακόλουθη φράση: TROUVÉ PAR LES OFFICIERS ET SOLDATS / DU CORPS EXPÉDITIONNAIRE DES DARDANELLES / À PALAIOPOLIS DE LEMNOS. / CAMPAGNE CONTRE L'ALLEMAGNE, L'AUTRICHE-HONGRIE / ET LA TURQUIE. / OCTOBRE 1915».

Επαναλαμβάνοντας το πνεύμα της καταληκτικής αυτής φράσης, που θυμίζει επιγραμματικά πολεμικό ανακοινωθέν, ο αρθρογράφος της εφημερίδας «The Minneapolis Sunday Tribune» (εικ. 25) εμφανίζει προπαγανδιστικά τη βαρύτητα της προσφοράς του αγάλματος στις ελληνικές αρχές, ελπίζοντας να εγκαταλείψει η Ελλάδα τη στάση ουδετερότητας, συντασσόμενη στρατιωτικά με τους Συμμάχους της *ANTANT*. Από την άποψη αυτή, την έννοια της προσφοράς εικονογραφεί, θα έλεγα εύγλωττα, η μεγεθυμένη ξακρισμένη εδώ φωτογραφία του Γάλλου αξιωματικού που τον δείχνει να στηρίζει τον Έρωτα (εικ. 26) — σε μια συμβολική κινησιολογική έκφραση, που στη σημειολογική της ανάγνωση ανακαλεί, τηρουμένων των αναλογιών, αρχαίες αφιερωματικές σκηνές.

27α

27α-β

Επιχρωματισμένο επιστολικό δελτάριο προοριζόμενο για τις δυνάμεις της ANTANT, με τον συνοδευτικό λογότυπο *SOUVENIRS DE LEMNOS*, ενσωματωμένη μικρή φωτογραφία της πλατείας του Μούδρου, όπου ποζάρουν αξιωματικοί του πολεμικού ναυτικού των Συμμάχων, και παράσταση γυναικείας μορφής με ελληνική σημαία — συμβολική πιθανότατα προσωποποίηση της απελευθερωθείσας το 1912 Λήμνου.

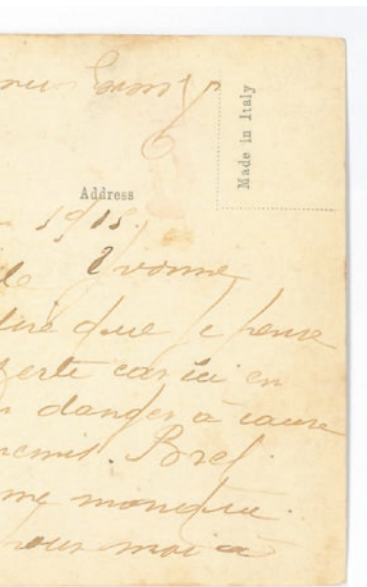
Η βιογραφική διαδρομή του Έρωτα της Ηφαιστίας, από την εύρεση και την παράδοσή του — οικειοθελή ή έστω υπό πίεση — στον ενωμοτάρχη του Μούδρου μέχρι την τελική του έκθεση στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Μύρινας (το πάλαι ποτέ τουρκικό διοικητήριο στον Ρωμέικο Γαλιό)⁶⁸, υπήρξε μακρά και περιπετειώδης, όπως εξάλλου και η βιογραφική διαδρομή άλλων εκθεμάτων του μουσείου⁶⁹. Στις αρχαιακές-μουσειακές καταχωρίσεις της Μύρινας που κατάφερα να συμβουλευτώ δεν μνημονεύονται τρόπος και συνθήκες εύρεσής του από την ομάδα των Γάλλων συμμάχων, λες και τους έγινε σκόπιμα *damnatio memoriae*, με τη χάλκινη αναμνηστική πλακέτα που, όπως επισημαίνει ο επιστολογράφος αξιωματικός, θα τους αντάμειβε καλά για τους κόπους τους, να αιωρείται ανεκπλήρωτη έως σήμερα, σαν ευσεβής μόνο ευχή. Στο παλαιό Ευρετήριο των μαρμάρινων γλυπτών του μουσείου, με αριθ. 2158, έπειτα από σύντομη περιγραφή του Έρωτα, γίνεται απλή αναφορά στην προέλευσή του από την Ηφαιστία⁷⁰ — αναφορά το ίδιο γενικευτική και στη συνοδευτική εκθεσιακή του λεζάντα. Αντίθετα, σε έναν προγενέστερο πρόχειρο κατάλογο του μουσείου, να μεν η Ηφαιστία, σε ιταλική χειρόγραφη καταγραφή, δηλώνεται ως τόπος προέλευσης του αγάλματος «statua marmorea di Eros arciera», όμως, εκ παραδρομής ως εύρημα όχι των Γάλλων αλλά των Άγγλων συμμάχων «da un saggio effettuato dai militari inglesi di base a Moudros durante la Guerra 1915-1918». Έτσι, η παλαιότε-

ρη σχετική, ρητά δημοσιευμένη μαρτυρία και, πάντως, η μόνη ανεκδοτολογικά διεξοδική κατατέθηκε στο ανασκαφικό χρονικό του περιοδικού *L'Illustration* της 6ης Νοεμβρίου 1915, που από το αρχαιοελληνικό παρελθόν της λιμνίας γης ανέσυρε στην ανάστατη αιματόβρεχη σκηνή του Μεγάλου Πολέμου τον λυσίππειο Έρωτα τοξότη, εράσμια κραταίο, αν και διαμελισμένο.

Επίμετρο

Προετοιμάζοντας το αφιέρωμα του περιοδικού *Αρχαιολογία* για τη Λήμνο (τχ. 50, Μάρτιος 1994) είχα την προνομιακή τύχη να φιλοξενώ στο νησί τους εκλεκτούς φίλους Άγγελο και Μαρία Δεληβορριά. Σε μια από τις επισκέψεις μας στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Μύρινας, η επανέκθεση του οποίου είχε μόλις πρόσφατα ολοκληρωθεί, οι γόνιμες συζητήσεις με τον Άγγελο μπροστά στον Έρωτα της Ηφαιστίας (λυσίππεια χαρακτηριστικά, εικονογραφικός τύπος, εύρος και κριτική ρωμαϊκών αντιγράφων κ.ο.κ.) είχα την αίσθηση πως συνέχιζαν, κατά κάποιον τρόπο, νοσταλγικά μοιρασμένες στιγμές μας στο μουσείο Martin von Wagner του Würzburg, το 1978, τότε που συνέτασσε εκείνος πυρακτωμένος για το *LIMC* την Αφροδίτη του, με την οποία διατηρούσε πάντα ανοιχτούς λογαριασμούς — ο Έρωτας τοξότης καθόλου δεν ήταν αμελητέο συστατικό στα λατρευτικά και εικονιστικά αφηγήματα της αγαπημένης του θεάς.

Μουσειολογικοί-μουσειογραφικοί προβλη-

27β

ματισμοί και αναστοχασμοί διάνθιζαν με καλοπροαίρετη, θυμάμαι, κριτική διάθεση τις συζητήσεις μας από προθήκη σε προθήκη στις αίθουσες του μουσείου της Μύρινας, πολύ περισσότερο καθώς εκείνο τον καιρό ήταν ο Άγγελος ψυχή τε και σώματι δοσμένος στην επανέκθεση του μουσείου Μπενάκη της οδού Κουμπάρη.

Με αφορμή το επιστολικό χρονικό του περιοδικού *L'Illustration* που του έδειξα κάποιο σούρουπο στη θαλασσόβρεχτη βεράντα μου, με θέα το βενετσιάνικο κάστρο και τον ιερό Άθω στο βάθος του ορίζοντα, και ορμώμενοι από τους υπόγειους συμβολισμούς, ειδικότερα, της φωτογραφίας των «μελλοθανάτων» στρατιωτών πλάι στο άγαλμα του Έρωτα (εικ. 1) διείσδυσαν στις κουβέντες μας εξομολογητικά υπαρξιακές ανεπάρκειες αλλά, εκ διαθλάσεως, και η αφιέρωση του Eliot στον νεαρό Γάλλο γιατρό Jean Verdenal, που τον βρήκε ο θάνατος στα Δαρδανέλλια, το 1915. Και από εκεί στροφή στη δική μας ποιητική γενιά του 1930, και τις οφειλές της στον Eliot διαμέσου Σεφέρη.

Μια ημερήσια εξόρμησή μας στον Μούδρο, στο Κουκονήσι συγκεκριμένα, που μόλις είχα αρχίσει να ερευνώ τότε συστηματικά, τροφοδότησε πρόσθετα τις σχετικές συζητήσεις μας μέσα στον παλλόμενο σκηνικό χώρο του Μεγάλου Πολέμου. Εκείνη η εξόρμησή μας έφερε, ύστερα, στην Ηφαιστία του Έρωτα τοξότη, και ακολούθως στο Καβείριο, με συνεχή τη νοερή συνοδεία του λίαν προσφιλούς κοινού μας φίλου Luigi Beschi, που αφιέρωνε ένα σημαντικό κομμάτι της επιστημονικής του ικμάδας στην αρχαιολογία του νησιού των ιστορικών χρόνων. Τελικός αρχαιολογικός σταθμός μας στο ανατολικό άκρο του νησιού η πρωτοαστική Πολιόχνη, που τροφοδότησε, θυμάμαι, επιτόπιες συζητήσεις μας για τη δυναμική της Λήμνου στους προϊστορικούς χρόνους, τη σημασία της καίριας γεωστρατηγικής της θέσης στην είσοδο των Δαρδανελίων και το εντυπωσιακά πυκνό πλέγμα των Πρωτοχαλκών κυρίως οικισμών της, ανασκαφικά διευρυνόμενο τώρα με το Κουκονήσι του Μούδρου.

Τα πολύπτυχα ενδιαφέροντα του Άγγελου, οξυμένα στο έπακρον με την προοπτική της επανέκθεσης του Μουσείου Μπενάκη και ασίγηστος τους φιλόδοξους οραματισμούς του, δεν περιορίζονταν όμως μόνο στο αρχαιολογικό παρελθόν της Λήμνου. Συνεπαρμένος από τη λαογραφία και τις κάθε λογής εκφάνσεις της παραδοσιακής ζωής της είχε αρχίσει κιόλας να αποταμιεύει, «αχόρταγα», κατά την πάγια τακτική του, υλικό προγραμματίζοντας, όπως μου

ομολόγησε, ένα πρώτο σφαιρικό πόνημα, που τον προέτρεφα να φιλοξενηθεί στο αφιέρωμα *Λήμνος* που ετοιμάζα για το περιοδικό *Αρχαιολογία*⁷¹. Η ανταπόκρισή του άμεση, ένθερμα θετική. Για μια ενδεδειγμένη όμως έρευνα του θέματος, κι ενώ με τη Μαρία πήραμε οι δυο μας το πλοίο της επιστροφής, παρέτεινε ο Άγγελος την παραμονή του στη Λήμνο για μερικές ακόμη εβδομάδες.

Τέσσερις περίπου μήνες πριν από τη στερνή μας συμποτική βραδιά (με Μαρία και Ζυράνα Ζατέλη στα Εξάρχεια), εμπιστευόμενος, ως συνήθως, την ακονισμένη ευαισθησία του Άγγελου και στα πεδία της ποίησης, του είχα δείξει μια υπό έκδοση τότε δίπτυχη ποιητική μου σύνθεση τιτλοφορούμενη «Δαρδανέλλια», όπου συναιρούνται με υψηλή απόσταση πολλά από όσα είχαμε μοιραστεί σε εκείνη την επίσκεψή τους στη Λήμνο, αλλά και η δική μου ανασκαφική εμπειρία στο προϊστορικό Κουκονήσι.

Ηχούν ακόμη στα αφτιά μου τα λόγια του ακριβού μας Άγγελου: «Κρίμα, για όσους, ειδικά του σιναφιού μας, δεν νιώθουν την ποίηση που αποπνέει η Αρχαιολογία, τι συγκινήσεις μάς επιφυλάσσει ο υλοποιημένος χρόνος μιας ανασκαφής».

Από το δίπτυχο «Δαρδανέλλια», που δημοσιεύτηκε τελικά στη *Νέα Εστία* (τχ. 1876, σ. 22–25), τον μοιραία σκληρό μήνα Απρίλη του 2018, επέλεξα να παραθέσω εδώ, κλείνοντας, το δεύτερο, κουκονησιώτικης έμπνευσης, ποίημα «Η ανασκαφή – Λήμνος 1994»⁷²:

*Ασύστολα ο τόπος μηρυκάζει εδώ υπερσυντέλικο
χρόνο, συμπυκνωμένα προϊστορικό
σ' ένα κομμάτι χόμα κατακόρυφο
χόμα — κι ούτε ένα τοσοδά αντάκι
της ψευδαίσθησης.*

*Είναι η δίψα που φλογίζει τα σωδικά του Κάτω
Κόσμου.*

*Λίγο ακόμη μες στο σκάμμα — ανελέητο λιοπύρι—,
η ανάσα μου δρυμματισμένο γίνεται λαγίни,
οξείδια του χαλκού, δακτυλικά αποτυπώματα
ενός άλλου που επιμένει στο κατόπι μου
ικέτης.*

*Μα τούτα τα ξενόφερτα μπουκάλια
κρασιού — pure excellent κι ανάγλυφη γραφή
Ινδοκίνας— σε ορίζοντα τι να γυρεύουν τώρα
προϊστορικό;*

28

Προκυμαία Μούδρου. Πρώτη επίσημη εορταστική εκδήλωση (8 Οκτωβρίου 1915) για την απελευθέρωση της Λήμνου από τον οθωμανικό ζυγό το 1912. Στο βάθος ναυλοημένος ο συμμαχικός στόλος της ANTANT.

*Μνήμη πικρή, μνημόσυνο χαρακωμάτων
σε προσκλητήριο αδειανό — και η νύχτα λαλαμένο
έχει το μαντικό απόδόν της.*

*Σαλπάρουν σύμμαχοι από Μούδρο αζημέρωτα
ξανά και ξανά
φασματικοί προς Δαρδανέλλια (η μοίρα τους).*

*Κάτω από αστέρια ξενικά το δικαιούνται απόψε
γλεντιστές παράφοροι, αφού το πέρασμά τους
από την ιστορία —τάχατες δεν το ξέρουν;—
απλώς συνέβη
όπως μονοκονδυλιά που σβήστηκε πριν γράψει
όπως σκιά ασώματη
σε ξερολιδιά.*

*Είναι η διψά που φλογίζει τα σωδικά του Κάτω
Κόσμου.*

*Σ' ένα μπουκάλι Ινδοκίνας, πράσινο ραγιμένο
λάφυρο που κρατώ,
άφησε ίσως τα κρασωμένα χείλη του
ο Jean Verdenal.*

Ευχαριστίες

Τον προϊστάμενο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λέσβου Παύλο Τρανταφυλλίδη ευχαριστώ θερμά για την άδεια να απεικονίσω τον Έρωτα της Ηφαιστίας. Κατά τη συγγραφή του παρόντος μελετήματος πολύτιμη στάθηκε η συμβολή των συναδέλφων Carlo de Domenico της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, Παυλίνας Καραναστάση, καθηγήτριας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Alexandre Farnoux, τέως διευθυντή της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, της Σεμέλης Πινιάτογλου και του Κώστα Κωτσάκη, ομότιμων καθηγητών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στη Λημνιά ομότιμη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Ισμήνη Τριάντη για γόνιμες συζητήσεις γύρω από ζητήματα ελληνορωμαϊκής πλαστικής. Πολύτιμη στάθηκε ακόμη η αρωγή των αρχαιολόγων Τίνας Μπολώτη και Βασιλικής Νιαουνάκη, της νεοελληνίστριας Μάρας Ψάλτη, του Φώτη Μπεζά, ακάματου αρχαιοφύλακα της Ηφαιστίας, του ιστοριοδίφη της Λήμνου Θεόδωρου Μπελίτσου και των Λημνίων φίλων Γιώργου Μουτζούρη και Δημήτρη Ζαχάρωφ που έθεσαν πρόθυμα στη διάθεσή μου εποπτικό υλικό από την παραμονή των συμμαχικών δυνάμεων της ANTANT στη Λήμνο κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

* Σε μία πρώτη εκδοχή, το παρόν κείμενο παρουσιάστηκε στο διήμερο συνέδριο (7–8 Φεβρουαρίου 2020) που οργανώθηκε στη μνήμη του Άγγελου Δεληβορριά από την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία και την Ακαδημία Αθηνών, με θέμα «Αρχαιολογία και Μουσεία: Η ενότητα της ελληνικής μνημειακής παράδοσης».

Σημειώσεις

- 1 Μπουλώτης 1997. Για μια πρώτη διερευνητική επισκόπηση του Κουκουνησιού, πριν από την έναρξη των συστηματικών εκεί ανασκαφών, βλ. Μπουλώτης 1994α. Βλ. και Μπουλώτης 1994β, όπου και η πρώτη δοκιμαστική τομή του 1992 στις ανατολικές χαμηλότερες παρυφές του οικισμού.
- 2 Μπουλώτης 1997, ειδικότερα για τη διατάραξη της στρωματογραφίας του Τετραγώνου 2, σ. 236–239, εικ. 5–8α.
- 3 Στις συμμαχικές στρατιές της Λήμνου ενσωματώθηκαν και ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις Αυστραλών και Νεοζηλανδών (ANZAC), βλ. Τσοτρούδης 2015.
- 4 Για τα εκατό χρόνια από την έναρξη του Μεγάλου Πολέμου και τον καιρό ρόλο της Λήμνου στις επιχειρήσεις της Καλλιπόλης εγκαταστάθηκε το 2015 στον Μούδρο ιστορικό θεματικό μουσείο, ενώ για τον ίδιο λόγο κυκλοφόρησε το εγχειρίδιο, πλούσια εικονογραφημένο πόνημα του Ι.Α. Τσοτρούδη (2015). Τα δύο συμμαχικά κοιμητήρια, στα ανατολικά του Μούδρου και στο χωριό Πορτιανού, αποτελούν, από την άποψη αυτή, σεπτούς τόπους μνήμης των πεσόντων.
- 5 Βλ. χαρακτηριστικά το σχολιασμένο φωτογραφικό στιγμιότυπο στο παρακάτω αναφερόμενο περιοδικό *L'Illustration*, στη σ. 485.
- 6 Για μια εμβριθή πραγμάτευση της πρακτικής αποστολής δελταρίων από τα συμμαχικά στρατεύματα Θεσσαλονίκης, με βάση κυρίως τα περίπου 2.500 δείγματα της προσωπικής συλλογής της, βλ. Wardle 2017.
- 7 Βλ. ενδεικτικά την επιβλητική στον Μούδρο εκκλησία της Ευαγγελίστριας, απόψεις του κόλπου με τον ναυλοχημένο συμμαχικό στόλο, λήψεις από την πρωτεύουσα του νησιού Κάστρο (Μύρινα) κ.ά. Μια ειδική κατηγορία συνιστούν οι μικρού μεγέθους φωτογραφικές απόψεις αξιοθέατων του νησιού, ενσωματωμένες σε επιχρωματισμένα αναμνηστικά δελτάρια με τη χαρακτηριστική γαλλική φράση «SOUVENIRS DE LEMNOS», βλ. και παρακάτω.
- 8 Βλ. χαρακτηριστικά θέματα όπως: στρατιωτικά νοσοκομεία στην περιοχή του Μούδρου, ρίψη σταυρού στο λιμάνι του Μούδρου την ημέρα των Θεοφανίων, στάβλοι αλόγων για τη διακίνηση των Συμμάχων εντός Λήμνου, εκτεταμένες αποθήκες κρασιού, σφραγεία ζώων για τη διατροφή των στρατιωτών, ομάδες Τούρκων αιχμαλώτων, αναχώρηση συμμαχικών σωμάτων από Μούδρο για Καλλιόλη κ.ά.
- 9 Μπουλώτης 1997, εικ. 8β.
- 10 Για μια πρώτη έγχρωμη δημοσιευμένη φωτογραφία του Έρωτα τοξότη, βλ. Αρχοντίδου 2000, εικ. 6. Συστηματικός μηχανικός καθαρισμός της επιφάνειας του αγάλματος από ζήματα και ίχνη στερεωτικού τοιμέτου έγινε το 2018, από συντηρητές της αρχαιολογικής υπηρεσίας Λέσβου.
- 11 Σε παρόμοιες ανταποκρίσεις από το μέτωπο τα εμπλεκόμενα άτομα, για λόγους στρατιωτικής δεοντολογίας, δηλώνονταν με το αρχικό μόνο γράμμα των επιθέτων τους, σε αντίθεση με υψηλόβαθμα στελέχη όπως λόγου χάρι οι στρατηγοί Sarrail (*L'Illustration*, τχ. 3792, 6 Νοεμβρίου 1915) και Dubail (*Le miroir*, τχ. 81, 13 Ιουνίου 1915), επικεφαλής της στρατιάς της Ανατολής, των οποίων δημοσιεύονται επώνυμα σχολιασμένες φωτογραφίες τους.
- 12 Με τον όρο «tranchées d'exercice» δηλώνονταν στη γαλλική ορολογία της εποχής τα ορύγματα που ανοίγονταν για την προκαταρκτική εκπαίδευση των στρατιωτών — πρακτική που εφαρμόστηκε πλατιά στα πεδία των μαχών από όλες τις αντιμαχόμενες δυνάμεις, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος χαρακτηρίστηκε ως «πόλεμος χαρακωμάτων».
- 13 Η αναζήτηση των χαμένων αποτμημάτων, και ιδιαίτερα της κεφαλής του Έρωτα, στην περιοχή του σκάμματος δεν απέδωσε καρπούς, ίσως λόγω του εσπευσμένου, περιστασιακού χαρακτήρα της «ανασκαφής» των Γάλλων. Ενδέχεται όμως να είχαν εντοπισθεί παλαιότερα από άλλους λαθρανασκαφείς της Ηφαιστίας, καθώς ο μάλιστα το άγαλμα, όπως συνάγεται από το επιστολικό χρονικό, αναφέρθηκε στα σχετικώς ψηλότερα στρώματα του σκάμματος.
- 14 Βλ. Τσοτρούδης 2015, φωτογραφία στη σ. 95.
- 15 Κατά την κρατούσα ανασκαφική δεοντολογία τεκμηριώσως θα τράβηξε ο Γάλλος αξιωματικός περισσότερες προφανώς φωτογραφίες (σήμερα ααύτιστες), κι ανάμεσά τους, όπως ρητά αναφέρει, του Έρωτα κατά χόραν: «Avant que la statue ne soit sortie de l'excavation, je la photographie à l'endroit et dans la position même où elle a été découverte».
- 16 Σχετικοί κανόνες που καθόριζαν ρητά τη διαχείριση αρχαιοτήτων που έρχονταν από τους Συμμάχους στο φως εκδόθηκαν μερικούς μήνες αργότερα από το επιτελείο της Ανατολικής Στρατιάς, βλ. και παρακάτω.
- 17 Διαφοριστικές για την ποιότητα και την προέλευση του μαρμάρου από τη γειτονική Θάσο στάθηκαν οι συζητήσεις μου με τη Ληνιά συνάδελφο Ισμήνη Τριάντη: Ο Έρωτας της Ηφαιστίας είναι λαξευμένος από την καλύτερη ποιότητα του λευκού μεσοκόκου θαϊτικού μαρμάρου με χαρακτηριστικούς τους διάσπαρτους μικρούς ιριδιζόντες κρυστάλλους — είδος ιδιαίτερα κατάλληλο για εικονιστικά γλυπτά. Την παρουσία πολυάριθμων αρχαίων αποτμημάτων από μάρμαρο Θάσου εντόπιζε το 1894 ο Γάλλος μηχανικός και γεωλόγος Louis de Launay στον γίλοφο Καστρόβουνο, στα βόρεια του Κοντοπουλιού, de Launay στο Τουρπισσόγλου–Στεφανίδου 1986, σ. 497. Για λόγους γεωγραφικής γεινιότητας, άρα και ευκολότερης πρόσβασης στις πηγές του υλικού ιδιαίτερα διαδεδομένη υπήρξε διαχρονικά η χρήση θαϊτικού μαρμάρου στη γλυπτική της Μακεδονίας, ειδικότερα της Θεσσαλονίκης κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, βλ. σχετικά Stefanidou–Tiveriou 2009, με αφορμή και εστίαση στην κατηγορία των μαρμάρινων σαρκοφάγων.
- 18 Βλ. συνοπτικά, *Eros* 1986: Ο ένας από τους αγαματικούς τύπους, αποδιδόμενος, σύμφωνα με τον Καλλιστράτη, στον Πραξιτέλη, δεν μπορεί να ταυτισθεί με συγκεκριμένα αντίγραφα ή παραλλαγές του. Ο άλλος τύπος, στημένος στον Ακροκόρινθο, στον ναό της Αφροδίτης (Παυσανίας, 2.5.1), πιστεύεται ότι βρίσκεται τον ασπήχου του στον τύπο του μικρού Έρωτιδέα «distrat». Ο τρίτος Έρωτας τοξότης, αποδιδόμενος αυτός στον Λύσιππο, υπήρξε στη μικρή πόλη Μίνδος της Καρίας, φιλοτεχνήθηκε λίγο μετά το 333 π.Χ. (έτος κατάληψης της πόλης από τον Μέγα Αλέξανδρο), όντας του ίδιου ενδεχομένου τύπου με τον χάλκινο Έρωτα του γλυπτή στις Θεσπίες. Για σύνοψη της σχετικής προβληματικής με βιβλιογραφικές αναφορές, σχολιασμό των κυριότερων αντιγράφων καθώς και θεώρηση άλλων εικονογραφικών τύπων του Έρωτα τοξότη, βλ. *Eros* 1986, ιδιαίτ. σ. 880–881. Βλ. ακόμη *Lisippo* 1995, σ. 111–129.
- 19 Για τις πλαστικές–στιλιστικές αρετές του Λύσιππου όπως αυτές αναγνωρίζονται σε αντιπροσωπευτικά του έργα, βλ. γενικά *Lisippo* 1995, σ. 18–25.
- 20 Döhl 1968, σ. 51–56, όπου καταλογαφούνται συγκεντρωτικά 44 αντίγραφα του Έρωτα τοξότη και επιπλέον 12 αντίγραφα κεφαλών του. Βλ. συνοπτικά και *Eros* 1986, σ. 880 («L'Eros archer de Lysippe», αριθ. 352 (a*, στο Museo Capitolino της Ρώμης — b*, στο Museo Archeologico της Βενετίας), καθώς και το απεικονιζόμενο στο άρθρο μας παράδειγμα από τις Συλλογές του Λούβρου (βλ. εδώ εικ. 22, πρβλ. και εικ. 24), στο *Emotions* 2017, αριθ. 21.
- 21 Παντερμαλής 1999, σ. 200, εικόνα αναπαράστασης του Έρωτα τοξότη στη σ. 201, με βάση αποσπασματική διατήρηση των χειρών του που τανύζουν το τόξο (βλ. και εδώ εικ. 25).
- 22 Εκφράστηκε μάλιστα η άποψη ότι ο αποδιδόμενος στον Λύσιππο Έρωτας τοξότης της Μίνδου εικονιζόταν πιθανόν στον ίδιο τύπο με τον χάλκινο Έρωτα του γλυπτή στις Θεσπίες, βλ. *Eros* 1986, σ. 880.
- 23 Κένεας από τους δύο Έρωτες του Λύσιππου και του Πραξιτέλη στις Θεσπίες δεν αποτελούσε λατρευτικό άγαλμα του θεού, το αρχαιολογικό είδωλο του οποίου, σύμφωνα με τον Παυσανία (9.27.1), είχε το σχήμα άμορφου λίθου, δείγμα παλαιότητας λατρείας. Για τον τρόπο που κατέληξε ο Έρωτας του Πραξιτέλη στις Θεσπίες μέσω του φημιολογούμενου τεχνάσματος της αγαπημένης του Αθηναίας εταίρας Φρόνης και για την τέχνη του αγάλματος επί Ρωμαϊκοκρατίας, βλ. Παυσανίας (1.20, 1–2 και 9.27, 3–5). Πάντως, ο Έρωτας που είδε ο Παυσανίας στις Θεσπίες ήταν έργο του Αθηναίου γλυπτή Μηνόδωρου που ανέγραφε τον Έρωτα του Πραξιτέλη. Για τη δράση Πραξιτέλη και Λύσιππου στις Θεσπίες, βλ. Corso 1997–1998.
- 24 Περίπου αυτό θα ήταν αρχικά και το συνολικό ύψος του αγάλματος της Ηφαιστίας, ενώ τα αντίγραφα του αποδιδόμενου στον Πραξιτέλη Έρωτα τοξότη (του τύπου «distrat») δεν ξεπερνούν τα 80 εκ.
- 25 Stefanidou–Tiveriou 2009.
- 26 Για τη «διακίρυξη» του πολιτιστικού–επιστημονικού χαρακτήρα γαλλικών στρατιωτικών επιχειρήσεων σε τόπους με λαμπρό ιστορικό–αρχαιολογικό παρελθόν βλ. ενδεικτικά Mendel 1918, σ. 9: «Toutes les armées françaises qui, depuis la fin du XVIIIe siècle, ont porté nos couleurs en Orient, ont toujours considéré comme un devoir, venues sur ces terres historiques, lourdes d'un passé illustre, de réserver une place, à côté des opérations militaires, à la recherche scientifique».
- 27 Mendel 1918, σ. 9–10. Descamps–Lequime 2017, σ. 69–70.
- 28 Clogg 2017.
- 29 Descamps–Lequime 2017.
- 30 Shapland / Stefani 2017β, σ. XXI. Descamps–Lequime 2017, σ. 20.
- 31 Για τη μαχητικά δυναμική στάση της ελληνικής αρχαιολογικής υπηρεσίας στη διαχείριση και προστασία των αρχαιοτήτων της Μακεδονίας, με πρωτοστάτη τον τότε γενικό έφορο αρχαιοτήτων Γεώργιο Οικονόμο και στη συνέχεια τον Ένδοξο Πηλεκίδη, Shapland / Stefani 2017β, σ. XX, βλ. ιδιαίτερα, Αkrivourouli 2012.
- 32 Adam–Veleni / Koukounou 2012.
- 33 Shapland / Stefani 2017α.
- 34 Η γενικευτική αξιολόγηση του Έρωτα της Ηφαιστίας από τον αρθρογράφο της εφημερίδας «The Minneapolis Sunday Tribune» ως

- «Worthy to Rank with the Work of Praxiteles» μεθερμηνεύει προφανώς την απήχηση που είχε στο πλατύτερο κοινό της εποχής το όνομα του Πραξιτέλη.
- 35 Reinach 1916, σ. 157, εικ. 1.
- 36 Reinach 1916, «[...] il s'agit non seulement d'un Eros (les attaches des ailes sont visibles), mais d'une réplique du motif bien connu d'Eros mellephèbe bandant son arc, dont l'original a été attribué à Lysippe».
- 37 *Emotions* 1917, αριθ. 21, με έγχρωμες φωτογραφίες της πρόσθιας και της πίσω όψης του.
- 38 Για την ολοκληρωμένη εικόνα του τύπου του Έρωτα τοξότη (Έρωτας των Θεσπιών), βλ. *Eros* 1986, σ. 627 (*Eros* 352a–352b) και *Lisippo* 1995, σ. 116 (4.15.4), 119–121 (4.15.6), 124–125 (4.15.8).
- 39 Για μια γενική θεώρηση και σχολιασμό κειμένων που συνδέζαν γεωγράφοι, αρχαιολόγοι και περιηγητές που επισκέφθηκαν το νησί από τον 15ο αι. μέχρι και τις αρχές του 20ού αι., βλ. Τουρπτσόγλου–Στεφανίδου 1986 (τα χαρακτηριστικότερα από αυτά παρατίθενται σε ελληνική μετάφραση).
- 40 Μπουλώτης 1994α, σ. 23.
- 41 Conze στο Τουρπτσόγλου–Στεφανίδου 1986, για τη Λήμνο σ. 360–415, για την Ηφαιστία ειδικότερα σ. 396–407.
- 42 Fredrich στο Τουρπτσόγλου–Στεφανίδου 1986, σ. 530–570 (οδοπορικό του στη Λήμνο). Βλ. και Fredrich, «Lemnos I» και «Lemnos II», *AM* XXXI (1906), σ. 60–86 και 241–255 (για την Ηφαιστία σ. 247–250). Συνοπτικά για τις έρευνες του Fredrich στη Μύρινα, βλ. Picard / Reinach 1912, σ. 339–340.
- 43 Picard / Reinach 1912.
- 44 Picard / Reinach 1912, για τη Λήμνο σ. 326–349. Ειδικότερα για την Ηφαιστία σ. 326–339.
- 45 «Government notice No 5. [...] it is hereby notified that on and after the 26th April, until further notice, Mudros will cease to be a Military Zone, and free circulation throughout the Island will be permitted».
- 46 Βλ. για παράδειγμα Τσοτρουδής 2015, φωτογραφικά στιγμιότυπα για τη φιλική συμβίωση των Συμμάχων με τους ντόπιους, στις σ. 95–106.
- 47 Μπουλώτης 1997, εικ. 7, 8, 25.
- 48 Σημειωτέον ότι θραύσματα φυαλών, όμοιων με εκείνες του Τετραγώνου 2, εντοπίστηκαν και σε πρώιμους υστεροχαικούς ορίζοντες του Κουκονησιού (Τομή 8, Χώρος XV / *Πιθεών*). Είναι πολύ πιθανό μελλοντικές ανασκαφές να οδηγήσουν στον εντοπισμό και άλλων συμμαχικών ορυγμάτων σαν του Τετραγώνου 2.
- 49 Για τη σημασία των συμμαχικών ερευνών στην προϊστορική Μακεδονία, με έμφαση στις «τούμπες», βλ. Kotsakis 2017, ο οποίος με πληροφόρησε για την ύπαρξη στις επιστημονικές συλλογές του Βρετανικού Μουσείου σχετικών προϊστορικών οστράκων. Πρβλ. και Mendel 1918, όπου και ανασκαφικές δραστηριότητες του γαλλικού σώματος στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, μετά την επιφανειακή επισκόπηση προϊστορικών *tumuli* και τη συλλογή πολυάριθμων οστράκων, λίθινων και οστέινων εργαλείων.
- 50 Το υποτυπωδώς μόνο σωζόμενο ανδρικό μόριο παραπλανούσε τη φευγαλέα ματιά.
- 51 Βλ. και σημ. 15.
- 52 Σημειωτέον ότι για πρώτη φορά διορίστηκε αρχαιοφύλακας της Ηφαιστίας ο Ευάγγελος Μπαλτζής, το 1968, ενώ το επόμενο έτος χτίστηκε στον χώρο το πρώτο μικρό, πέτρινο φυλάκιο, που αντικαταστάθηκε από νεότερο το 1986, το οποίο επεκτάθηκε πρόσφατα και βελτιώθηκε υποδειγματικά.
- 53 Για τις έρευνες του Fredrich στη Μύρινα (Κάστρο), βλ. πιο πάνω σημ. 39. Ιδιαίτερως δραστήριοι υπήρξαν, από την άποψη αυτή, οι αρχαιοφιλοι συλλέκτες και ευεργέτες του νησιού Ιωάννης και Οδυσσεάς της ευκατάστατης οικογένειας Παντελίδη (πατέρας και γιος), που μοιράζονταν τον χρόνο τους επιχειρηματικά ανάμεσα στη Λήμνο (Κάστρο) και την Αίγυπτο. Την αρχαιολογική συλλογή τους, με ευρήματα από τις λημνιακές έρευνές τους, δώρισε ο Οδυσσεάς στο ελληνικό δημόσιο. Εκτός από την ανασκαφική εστίαση στη Μύρινα (Τουρπτσόγλου–Στεφανίδου 1986, σ. 537 με σημ. 17), οι έρευνές τους απλώνονταν και σε άλλες θέσεις του νησιού, όπως λόγου χάρη στο Καστρόβουνο, κοντά στην Ηφαιστία, βλ. Reinach 1891, σ. 139. Για την πλούσια ευεργετική τους δράση στο νησί, βλ. και Φωτοπούλου 2017, σ. 14–15.
- 54 Τον χαρακτήρα και τις αρχαιολογικές παραμέτρους του ταξιδιού αυτού πραγματεύεται διεξοδικά ο Duchêne (2001) με βάση τα σχετικά σημειωματάρια του Reinach, εμφανίζοντας μάλιστα την εμμονική επιθυμία των αρχαιολόγων για απόκτηση αρχαίων ευρημάτων, αυτόθι σ. 70–72 («Archéologie et chasse du trésor»).
- 55 Reinach 1891, σ. 138. Το συγκεκριμένο ταφικό μαρμάρινο αγγείο είχε προηγουμένως δει και περιγράψει ο Conze κατά την περιήγησή του στη Λήμνο το 1858 σχεδιάζοντας και την ανάγλυφη σκηνή του, Conze στο Τουρπτσόγλου–Στεφανίδου 1986, σ. 390–393, 395, πίν. XXVII, 3.2. Για ευρήματα από τις ανασκαφικές δραστηριότητες των Γάλλων κατά τον Μεγάλο Πόλεμο, που μεταφέρθηκαν στο Λούβρο, βλ. Descamps–Lequime 2017, εικ. 5.1–5.9.
- 56 Αυτόπτης στη διένεξη Γάλλων και ενωμοτάρχη Μούδρου ήταν και ο μεγαλύτερος της ανατολικής Λήμνου Κώστας Ερμηιάκης που θυμόταν ότι οι Γάλλοι ετοιμάζονταν να φορτώσουν συσκευασμένο το άγαλμα σε καΐκι για να το μεταφέρουν σε πλοίο του στόλου τους.
- 57 Για περαιτέρω φωτογραφική τεκμηρίωση της εύρεσης του αγάλματος, πρβλ. σημ. 15.
- 58 Για μια διεξοδική πραγμάτευση του συγκροτήματος των λουτρών της Ηφαιστίας, με πλούσια φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση των ανασκαφών (από το αρχείο της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών), βλ. Messineo / Pellegrino 2001. Για τη διακρίση των δύο αρχιτεκτονικών φάσεων του συγκροτήματος και τη λειτουργία των επιμέρους χώρων του, βλ. και Greco / Vitti 2013.
- 59 Για τον γλυπτό διάκοσμο Θερμών των αυτοκρατορικών, ειδικότερα, χρόνων, βλ. σφαιρικά Manderscheid 1981, ιδιαιτέρως για το θεματικό εύρος και τη νοηματική σύνδεση των αγαλματικών τύπων ν με τους χώρους που κοσμούσαν, σ. 28–45 («Ikonographie und Program»).
- 60 Βλ. π.χ. άγαλμα κοιμώμενου Έρωτα πάνω σε λεοντή, Manderscheid 1981, σ. 68, αριθ. καταλόγου 5, εικ. 57 στο Landesmuseum von Trier).
- 61 Κατόπιν επισκόπησης του ερειπίου της Ηφαιστίας, με υπόδειξη ενδοχομένως και ντόπιων που γνώριζαν καλά τον χώρο. Εξάλλου, όπως φαίνεται στη φωτογραφία από την εναυσματική φάση των εκεί ανασκαφών (εικ. 23), αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ήταν ήδη ορατά στην επιφάνεια του εδάφους.
- 62 Τον λουτρόνα ως τέτοιο περιγράφει και ο συντάκτης της σύντομης ανασκαφικής είδησης στο πέμπτο φύλλο της τοπικής εφημερίδας «Λήμνος» (1η Ιανουαρίου 1916), αν και την τίτλοφέρει, από παρανόηση «Τάφος αρχαίος εν Παλαιόπολει», καταλήγοντας, όπως είδαμε πιο πάνω, με την προτροπή φύλαξης του χώρου. Στο διάστημα των τριών μηνών, από τις πρώτες έρευνες των Γάλλων τον Οκτώβριο του 1915 μέχρι την είδηση της εφημερίδας «Λήμνος», οι συνεχιζόμενες στην Ηφαιστία ανασκαφές τους θα αποκάλυψαν ακόμη χαρακτηριστικότερα στοιχεία της λειτουργικής ταυτότητας του λουτρόνα (όπως ίσως πύλινο λουτρίτρες).
- 63 Messineo / Pellegrino 2001, σ. 397, εικ. 20. Greco / Vitti 2013, σ. 219–221, (Room B), εικ. 11e.
- 64 Οι δύο κατώτερες στρώσεις της επένδυσης αποτελούνται από χόμα αναμειγμένη με άμμο, ενώ η εξωτερική από μαρμαρόσκονη που θύμιζε παραπλανητικά λευκή μαρμάρινη επιφάνεια, Messineo / Pellegrino 2001, σ. 400, εικ. 21, Greco / Vitti 2013, σ. 221, εικ. 12.
- 65 Greco / Vitti 2013, σ. 211, 215.
- 66 Greco / Vitti 2013, σ. 219.
- 67 Το ποίημα είχε πρωτοδημοσιευθεί το 1915 στο λογοτεχνικό περιοδικό *Poetry*, με τίτλο «The Love Song of J. Alfred Prufrock», χωρίς όμως την αφιέρωση, πιθανώς γιατί ο Eliot δεν είχε ακόμη πληροφορηθεί τον θάνατο του φίλου του.
- 68 Για μια φευγαλέα περιγραφή του τουρκικού διοικητή και τις εκεί υπαλληλικές δραστηριότητες, βλ. Fredrich, στο Τουρπτσόγλου–Στεφανίδου 1986, σ. 535–536. Η ιδέα για τη στέγαση των αρχαιολογικών λημνιακών συλλογών στο κτήριο αυτό διατυπώθηκε για πρώτη φορά το 1930, ενώ το 1939 πουλήθηκε το οίκημα από την κοινότητα Κάστρου (Μύρινας) στο Παλλημνιακό Σχολικό Ταμείο, με τον όρο να δωρηθεί στο Δημόσιο για να λειτουργήσει ως μουσείο. Επί γερμανικής κατοχής το κτήριο υπέστη πολλές ζημιές που άρχισαν να επισκευάζονται το 1956 με την επιβλεψη του έκτακτου επιμελητή Σίμου Κορνηίου, για να περατωθούν το 1959, εν όψει των επικείμενων εγκαίνιων του μουσείου τον Απρίλιο του 1961.
- 69 Ενδεικτικά ως αναφερθεί ότι ευρήματα των ιταλικών ανασκαφών στην Ηφαιστία και το Καβέριο (των περιόδων 1926–1936) συγκεντρώθηκαν από σπίτια των γειτονικών χωριών Γοντοπούλι και Καμινία, και συσκευασμένα σε κιβώτια, με την εποπτεία Ιταλών αρχαιολόγων και του έκτακτου επιμελητή αρχαιοτήτων Παναγιώτη Μακρή, φυλάχθηκαν επί Κατοχής στις υπόγειες αίθουσες του παρακείμενου Γυμνασίου της Μύρινας. Με την επίταξη όμως του Γυμνασίου για αποθηκευτικούς λόγους, τα αρχαία αποτέθηκαν σωρηδόν από τους Γερμανούς στις αυλές του. Για ασφαλέστερη φύλαξή τους πολλά από αυτά μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Μυτιλήνης και στο Εθνικό Αρχαιολογικό της Αθήνας, από όπου επιστράφηκαν στο νησί το 1961, οπότε ολοκληρώθηκαν οι εργασίες επανέκθεσης του μουσείου.
- 70 Το εν λόγω ευρετήριο με τον γενικευτικό τίτλο «Ευρετήριο μαρμάρινων

αντικειμένων, εκτεθειμένων και μη» άρχισε να συντάσσεται στις 4.8.1969 από τον τότε επιμελητή αρχαιοτήτων Λέσβου Ηλία Τσιφρίδακο.

71 Δελφοβορριάς 1994α, όπου (σ. 60, εικ. 6) συμπεριλήφθηκε και μία λαϊκότερη λιθινή ανδρική κεφαλή, αποτροπαϊκού μάλλον χαρακτήρα, από τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο λημνιακού κτίσματος (πιθανότατα του 19ου αι.), που την είχα πριν από χρόνια ανασύρει από σωρό οικοδομικών απορριμμάτων κοντά στο πατρικό μου. Του την παραχώρησα, ύστερα

από τις επίμονες, σχεδόν παραποινιάρικες παραλήψεις του, και τη δέσμευσή του για άμεση έκθεσή της στις εμπλουτισμένες συλλογές του μουσείου της οδού Κουμπάρη, όπερ και έπραξε. Βλ. και Δελφοβορριάς 1994β, σ. 125.

72 Το πρώτο ποίημα της δίπτυχης σύνθεσης, με τίτλο «Η είδηση», αποτελεί μια υποθετική εκδοχή του τρόπου που ο Eliot πληροφορήθηκε τον θάνατο του φίλου του Jean Verdenal στις μάχες της Καλλιόπολης.

Βιβλιογραφία

- Adam-Veleni / Koukounou 2012: Adam-Veleni P. / Koukounou A. (επιμ.), *Archaeology behind Battle Lines. In Thessaloniki of the Turbulent Years 1912–1922, Catalogue of the Exhibition, Thessaloniki Archaeological Museum, 24 November 2012–30 May 2014*, Thessaloniki 2012.
- Akrivopoulou 2012: Akrivopoulou E., «Amidst the blasts of cannon, commences the work of peace: The Greek State's concern on Macedonian antiquities and the actions of Georgios P. Oikonomos (1912–1917)», στο Adam-Veleni P. / Koukounou A. (επιμ.), *Archaeology behind Battle Lines. In Thessaloniki of the Turbulent Years 1912–1922, Catalogue of the Exhibition, Thessaloniki Archaeological Museum, 24 November 2012–30 May 2014*, Thessaloniki 2012, σ. 61–63.
- Αρχοντίδου 2000: Αρχοντίδου Α., «Το αρχαιολογικό μουσείο της Λήμνου», στο *Λήμνος αμυχθάλδεσσα* (επιμ.: Κυπραίου Ευ.), Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων (Αθήνα 2000), σ. 5–7.
- Clogg 2017: Clogg R., «Foreign archaeologists in Greece in time of war», στο Shapland A. / Stefani E. (επιμ.), *Archaeology Behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915–19) and its Legacy* (British School at Athens, Modern Greek and Byzantine Studies, 4), London & New York 2017, κεφ. 3, σ. 40–57.
- Corso 1997–1998: Corso A., «Love as suffering. The Eros of Thespieae of Praxiteles», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 42 (1997–1998), σ. 63–91.
- Δελφοβορριάς 1994α: Δελφοβορριάς Α., «Εκφάνσεις του λαϊκού πολιτισμού της Λήμνου – Ένα πρώτο σχέδιασμα», στο *Αρχαιολογία* 50 [ειδικό αφιέρωμα στη Λήμνο] (Μάρτιος 1994), σ. 56–67.
- Δελφοβορριάς 1994β: Δελφοβορριάς Α., «Εκφάνσεις του λαϊκού πολιτισμού της Λήμνου – Ένα πρώτο σχέδιασμα», στο *Λήμνος φιλάτη, Δήμος Μυριναίων, Πρακτικά του 1ου Συνεδρίου Δημάρχων του Αιγαίου, Μύρινα 21–24 Αυγούστου 1992*, Αθήνα 1994, σ. 117–142.
- Descamps-Lequime 2017: Descamps-Lequime S., «The excavations conducted by the Service Archéologique de l'Armée d'Orient in northern Greece. New information from the Archives kept in France», στο Shapland A. / Stefani E. (επιμ.), *Archaeology Behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915–19) and its Legacy* (British School at Athens, Modern Greek and Byzantine Studies, 4), London & New York 2017, κεφ. 5, σ. 69–84.
- Döhl 1968: Döhl H., *Der Eros des Lysipp. Frühellenistische Eroten*, Göttingen 1968.
- Duchène 2001: Duchène H., «Salomon Reinach et les Archipels égéens à propos d'un voyage sur le Latouche – Tréville», *Revue des Études Anciennes* 1–2/103 (2001), σ. 61–81.
- Eros 1986: Chr. Augé / P. Linant de Bellefonds, λ. «Eros», *LIMC* III 1, σ. 850–952.
- Emotions 2017: *Emotions, ένας κόσμος συναισθημάτων*, επιστ. επιμ.: Α. Χανιώτης / Ν. Καλτσάς / Ι. Μυλωνόπουλος, Κατάλογος έκθεσης, με πρωτοβουλία του Ιδρύματος Ωνάση, σε συνδιοργάνωση με το Μουσείο της Ακρόπολης, 2017.
- Greco / Vitti 2013: Greco E. / Vitti P. 2013, «The Bath Complex in Hephestia (Lemnos)», στο S.K. Lucore, / M. Trümper (επιμ.), *Greek Baths and Bathing Culture. New Discoveries and Approaches*, Leuven – Paris – Walpole, MA, 2013, σ. 211–228.
- Kotsakis 2017: Kotsakis K., «Trenches, borders and boundaries. Prehistoric research in Greek Macedonia», στο A. Shapland / E. Stefani (επιμ.), *Archaeology Behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915–19) and its Legacy* (British School at Athens, Modern Greek and Byzantine Studies, 4), London & New York 2017, κεφ. 4, σ. 58–68.
- Λήμνος 1994: *Αρχαιολογία* 50 [ειδικό αφιέρωμα στη Λήμνο] (Μάρτιος 1994)
- Λήμνος φιλάτη 1994: *Λήμνος φιλάτη, Δήμος Μυριναίων, Πρακτικά του 1ου Συνεδρίου Δημάρχων του Αιγαίου, Μύρινα 21–24 Αυγούστου 1992*, Αθήνα 1994, σ. 117–142.
- Lisippo 1995: Lisippo. *L'Arte e la Fortuna*, επιμ.: P. Moreno, Κατάλογος έκθεσης, Ρώμη, Palazzo delle esposizioni 1995 (Milano 1995).
- Manderscheid 1981: Manderscheid H., *Die Skulpturenausstattung der kaiserzeitlichen Thermenanlagen* (Monumenta artis Romanae, 15), Berlin 1981.
- Messineo / Pellegrino 2001: Messineo G. / Pellegrino A., «L'impianto termale», στο G. Messineo (επιμ.), *Efestia. Scavi Adriani 1928–1930*, Botega d' Erasmio, Padova 2001, σ. 387–416.
- Mendel 1918: Mendel G., «Les travaux du service archéologique de l'armée française d'Orient», *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 62 (1918), σ. 9–17.
- Μπουλώτης 1994α: Μπουλώτης Χρ., «Κουκονήσι. Ένας νέος προϊστορικός οικισμός στον κόλπο του Μούδρου και το προϊστορικό πρόσωπο της Λήμνου», στο *Αρχαιολογία* 50 [ειδικό αφιέρωμα στη Λήμνο] (Μάρτιος 1994), σ. 19–27.
- Μπουλώτης 1994β: Μπουλώτης Χρ., «Ένας νέος προϊστορικός οικισμός στο Κουκονήσι Λήμνου», στο *Λήμνος φιλάτη, Δήμος Μυριναίων, Πρακτικά του 1ου Συνεδρίου Δημάρχων του Αιγαίου, Μύρινα 21–24 Αυγούστου 1992*, Αθήνα 1994, σ. 19–36.
- Μπουλώτης 1997: Μπουλώτης Χρ., «Κουκονήσι Λήμνου. Τέσσερα χρόνια ανασκαφικής έρευνας: Θέσεις και υποθέσεις», στο Χρ. Ντούμας / V. La Rosa (επιμ.), *Η Πολιόχνη και η Πρώμη Εποχή του Χαλκού στα βόρεια Αιγαία, Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα, 22–25 Απριλίου 1996*, Αθήνα 1997, σ. 230–272.
- Παντερμαλής 1999: Παντερμαλής Δ., *Δίον. Η ανακάλυψη*, Αθήνα 1999.
- Picard / Reinach 1912: Picard Ch. / Reinach A.J., «Voyage dans la Chersonèse et aux îles de Thrace», *BCH* 36 (1912), σ. 275–352 (μέρος Α).
- Reinach 1891: Reinach S., *Chroniques d'Orient. Documents sur les fouilles et découvertes dans l'Orient Hellénique de 1883 à 1890*, Paris 1891.
- Reinach 1916: Reinach S., «L'Eros de Lemnos», *RA* 1916 (janv.–févr. «Nouvelles archéologiques et correspondances»), σ. 157, εικ. 1.
- Shapland / Stefani 2017α: Shapland A. / Stefani E. (επιμ.), *Archaeology Behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915–19) and its Legacy* (British School at Athens, Modern Greek and Byzantine Studies, 4), London & New York 2017.
- Shapland / Stefani 2017β: Shapland A. / Stefani E., «Introduction», στο A. Shapland / E. Stefani (επιμ.), *Archaeology Behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915–19) and its Legacy* (British School at Athens, Modern Greek and Byzantine Studies, 4), London & New York 2017, σ. XVIII–XXVII.
- Stefanidou-Tiveriou 2009: Stefanidou-Tiveriou T., «Thasian Marble: A Connection between Thasos and Thessaloniki», στο Y. Maniatis (επιμ.), *ASMOSIA VII: Actes du VIIe colloque international de l'ASMOSIA, Thasos 15–20 Septembre 2003* (BCH Suppl., 51), 2009, σ. 19–29.
- Τουρπητόγλου–Στεφανίδου 1986: Τουρπητόγλου–Στεφανίδου Α., *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα για τη νήσο Λήμνο (15ος–20ός αιώνας)*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Τσοτρούδης 2015: Τσοτρούδης Ι.Α., *Η εκστρατεία της Καλλιόπολης, Λήμνος και ANZAC*, Λήμνος 2015.
- Φωτοπούλου 2017: Φωτοπούλου Χ., «Ευεργέτες και δωρητές της Λήμνου», στο *Ευεργέτες και δωρητές της Λήμνου και του Αγίου Ευστρατίου* (επιμ.: Φωτοπούλου Χ.), Λήμνος 2017, σ. 11–27.
- Wardle 2017: Wardle D., «Write home Salonica», στο A. Shapland / E. Stefani (επιμ.), *Archaeology Behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915–19) and its Legacy* (British School at Athens, Modern Greek and Byzantine Studies, 4), London & New York 2017, κεφ. 10, σ. 226–260.